

Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkâm*'ı Etrafında Oluşan Literatür

Orhan ENÇAKAR*

Giriş

Osmanlı'da eğitim ve yargı hizmetleri devletin üç önemli teşkilatından (seyfiye, kalemiye ve ilmiye) biri olan ilmiye sınıfına mensup müderris ve kadılar vasıtasıyla yürütülmüştür. Bu müderris ve kadıların yetiştirilmesindeki en önemli safha yüksek akçeli medreselerde verilen fıkıh eğitimidir. Fıkıh eğitiminde okutulan eserler genellikle Osmanlı'nın resmî mezhebi Hanefî fıkının Mâveraünnehir'de VI/XII. yüzyıl ve sonrasında telif edilmiş olan *Hidâye*, *Vikâye*, *Kenz* gibi meşhur fıkıh metinleriyle bunların bazı önemli şerhlerinden teşekkül etmekteydi. "Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilatı için önemli adımların atıldığı"¹ Fatih Sultan Mehmed döneminin önde gelen ulemasından Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* isimli eseri yukarıda bahsedilen fıkıh geleneğini hacim, şekil, muhteva ve üslup açısından iyi bir şekilde aktarmasının etkisiyle Osmanlı eğitim ve yargı faaliyetlerinin vazgeçilmez kaynaklarından biri olmuştur. *Dürer* asırlar boyu medreselerde ders kitabı olarak okutulduğu gibi² sonrasında telif edilen İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur* adlı eseriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin "bir nevi yarı resmî hukuk kitabı"³ olarak da nitelendirilmiştir. 1854'te şer'î mahkemelere hâkim yetiştirmek için kurulan Medresetü'l-Kudât'ın dört yıllık eğitim müfredatına her hafta beş saat *Dürer* ve üç saat *Mecelle* derslerinin konularak⁴ "*Dürer* muallimliği" şeklinde bir istilahın oluşması eserin etkisinin cumhuriyet dönemine kadar devam ettiğini

* Arş. Uzm., Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM).

1 Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, c. 28, s. 328.

2 İpşirli, a.g.m., s. 329.

3 Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme", *DİA*, c. 27, s. 342; Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, c. 16, s. 23.

4 İpşirli, "Medresetü'l-Kudât", *DİA*, c. 28, s. 344.

göstermektedir. Osmanlı ilim tarihinde sürekli *Dürer* okuttukları için “Dürerci Hüsâm”⁵ veya “Dürer Kârii”⁶ adıyla anılan ilim ehli de olmuştur.

Eser etrafında, çoğu Osmanlı ilmiye sınıfı mensubu müderris ve kadılar tarafından yazılmış şerh, hâşiye, ta’lik, ihtisar, reddiye, nazım ve tercüme tarzında geniş bir literatür oluşmuştur. Bu çalışmada mezkûr literatürün tespit ve tanıtımı konu edilerek Osmanlı fıkıh ve hukuk düşüncesinin anlaşılmasına katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Girişte Molla Hüsrev’in hayatı ve eseri hakkında kısa bilgi verilmiş, sonrasında ise eser etrafında oluşan literatüre katkıda bulunan âlimlerin eserlerinden tespit edilebilenlerin tanıtıldığı ana bölüme geçilmiştir. Bu literatürün tespitinde klasik bibliyografya kaynaklarından Kâtib Çelebi’nin *Keşfü’z-zunûn*’u, İsmail Paşa’nın *Hediyetü’l-ârifîn* ve *İzâhü’l-meknûn*’u gibi eserler yanında, Taşköprüzâde’nin *Şekâik*’i ve zeyilleri, Bursalı Mehmed Tahir’in *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, Mehmed Süreyya’nın *Sicill-i Osmânî*’si, Muhibbî’nin *Hulâsatü’l-eserî* ve Murâdî’nin *Silkü’l-Dürer*’i gibi biyografik eserlerden de yararlanılmıştır. Bununla birlikte İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı, Milli Kütüphane Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu (www.yazmalar.gov.tr), Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki veri tabanı ve çeşitli kütüphane katalogları ve elektronik kaynaklardan yapılan genel taramalar sayesinde kaynaklarda geçmeyen daha birçok eserin varlığı tespit edilmiştir.⁷ Bu eserlerden mevcut olanlar -en az bir nüshası görülmek suretiyle- tanıtılmaya çalışılmıştır. Nüshası bulunamayan veya nüshasına erişilemeyen eserler ise ayrı bir başlık altında kaynaklarda verilen bilgiler aktararak tanıtılmış, ayrıca varsa bunlardan nakil yapan eserlere işaret edilmiştir.

Tespit edilen eserlerden şerh, hâşiye ve ta’lik türünde *Dürer*’i izaha yönelik olanlar aynı başlık altında tam, nâkis ve kısmî olarak tasnif edilmiş, diğer ihtisar, nazım ve tercüme ile modern dönem akademik çalışmalar ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Ayrıca tespit edilemeyen birkaçı dışında tüm müelliflerin hayatları hakkında eğitim, görev ve eserlerine yönelik çok kısa bilgi verilmiştir. Son bölümde bu literatüre dair katalog ve kaynaklarda yer alan bazı yanlış nispetlere dikkat çekildikten sonra değerlendirme kısmıyla çalışma sona erdirilmiştir. Ek kısmında ise tespit edilen eserlerin, türlerine ve müelliflerinin vefat tarihlerine göre sıralamasını gösteren iki ayrı tablo mevcuttur.

5 Atâi, *Hadâiku’l-hakâik* (*Şekâik ve Zeyilleri* içinde, haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, c. 2, s. 274.

6 Trablusgarb fukahâsından Şeyh Muhammed (ö. 1140/1727) isimli bir zatın sürekli *Dürer* okuttuğu için “Dürer Kârii” diye meşhur olduğu aktarılır. Bkz. Fındıklı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-şekâik fi hakki ehli’l-hakâik* (*Şekâik ve Zeyilleri* içinde), c. 5, s. 31.

7 Murad Molla Kütüphanesi’nin fihris çalışmaları yaparken tespit ettiği kayda geçmemiş bir *Dürer* hâşiyesini bana bildiren, ayrıca diğer bazı meçhul müellif ve eserleri bulmama yardımcı olan kardeşim Abdülaziz Ençakar’a teşekkür ederim.

A. Molla Hüsrev (ö. 885/1480)

Molla Hüsrev olarak meşhur olan Mehmed b. Ferâmurz b. Ali'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmediği gibi doğum yeri hakkında da farklı bilgiler bulunmaktadır. Ferhat Koca onun 885/1480'de vefat ettiği göz önünde bulundurularak 802/1400'den sonra doğmuş olabileceği tahmininde bulunmakta,⁸ kaynaklarda verilen bilgilerden hareketle doğum yerinin Tokat ile Sivas arasında bulunan, Sivas'ın Yıldızeli ilçesi, Çırçır Nahiyesine bağlı Kargın Köyü olmasını daha isabetli görmektedir.⁹

Küçük yaşta yetim kalan Mehmed, eniştesi Hüsrev Bey'in himayesinde Anadolu'da eğitimini tamamlamıştır. Bu yüzden kendisi önceleri "Hüsrev Kaynı" daha sonra "Molla Hüsrev" olarak anılmıştır. Hocaları arasında Sadeddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) talebelerinden Burhâneddin Haydar el-Herevî (ö. 820/1417'den sonra) ve Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) oğullarından Yûsuf Bâli (ö. 840/1436-37) gösterilmektedir.¹⁰

Molla Hüsrev eğitimini tamamladıktan sonra müderrisliğe başlamıştır. İlk önce Bursa'da müderrislik yaptığı bilgisi kesin değildir. Edirne'de Şah Melek Medresesi'nde görev yapan Molla Hüsrev, kardeşinin vefatı üzerine onun görev yaptığı yine Edirne'deki Halebî Medresesi'ne geçer. Bu medresede müderrislik yaparken kazaskerlik makamına getirilir.¹¹ II. Murad'ın tekrar tahta geçmesinden sonra Edirne kadılığına getirildiği tahmin edilen Molla Hüsrev, İstanbul'un fethini müteakip camiye çevrilen Ayasofya'nın yanında bulunan papaz odalarıyla faaliyete giren Ayasofya Medresesi'nin ilk müderrisi olur. Bu arada bizzat kendisi veya naipleri aracılığıyla Bursa kadılığı da yapmış olduğunu gösteren veriler mevcuttur.¹² 863/1459'da Hızır Bey'in vefatı üzerine Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul kadılığına getirilir. Bunun yanında Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları da kendisine verilir. İstanbul'da iken yaşadığı bir olay sebebiyle tüm görevlerini bırakıp Bursa'ya gider.¹³ İstanbul'dan ayrılışının 867/1462'de olduğu tahmin edilmektedir. Bursa'da bir medrese inşa edip burada dersler veren Molla Hüsrev 7 yıl sonra 874/1469'da Fatih'in davetiyle tekrar İstanbul'a gelir.¹⁴ "İstanbul Müftülüğü", "Şeyhülislamlık" adıyla anılan Fetva

8 Bkz. Ferhat Koca, *Molla Hüsrev*, Ankara, 2008, s. 38-39.

9 Bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 35-38.

10 Bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 39.

11 Kazaskerlik makamına geliş tarihiyle ilgili ihtilaflar için bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 43-46.

12 Bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 50-51.

13 Bu olayla ilgili bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 51-52.

14 Kaynaklarda Molla Hüsrev'in kadılık yaptığı yıllar hakkında verilen bilgiler ile kendisinin *Düerü'l-Hükkâm*'in başında verdiği bilgiler arasında bir farklılık gözükmemektedir. Zira aşağıda da geleceği üzere kendisi *Gurerü'l-ahkâm* isimli fıkıh eserini kadılık yaptığı yıllarda yazmaya karar verdiğini ve 872/1467'de yakalandığı veba hastalığından kurtulmasının hemen ardından aynı yıl içinde eseri yazmaya başladığını ve kadılık görevinden kurtulmasının ardından da 877/1473'te eserin şerhi *Düerü'l-hükkâm*'ı yazmaya başladığını söylemektedir. Buna göre Molla Hüsrev'in 872/1467 ile 877/1473 arasında kadılık yapıyor olması gerekir.

Makamı'na getirilen Molla Hüsrev bir Cuma günü vefat ettiği Şaban 885'e (Ekim 1480) kadar bu makamda kalır. Kabri Bursa Zeyniler semtinde kendi yaptırdığı Hüsrev Medresesi haziresindedir.¹⁵

B. *Gurer ve Dürer*

Molla Hüsrev'in telif ettiği eserler içinde en meşhur olanı hiç kuşkusuz fıkha dair yazdığı *Gurerü'l-ahkâm* ve onun şerhi *Dürerü'l-hükkâm*'dir.¹⁶

Molla Hüsrev gençlik çağından beri fıkıh ve usûl-i fıkıh ile meşgul olmuş, sonraları istemese de kadılık görevine getirilmiştir. Bu süre içerisinde bir hayli nevazil ve vâkıat meselesini inceleyen Molla Hüsrev böylece metinlerde mutlak olarak geçen birçok meselenin çeşitli kayıtlarının bulunduğu farkına varmıştır. Yakalanmış olduğu veba hastalığından kurtulması durumunda, tıpkı usûl-i fıkıhta yaptığı gibi fıkıhta da kısa bir metin yazmaya niyet eden Molla Hüsrev bu metnin tertibinin diğerlerinden farklı olacağını, içinde zayıf rivayetlerin bulunmayacağını, diğer metinlerde mutlak olarak zikredilen meselelerin kayıtlarının konacağını, müsamahalı yerlere işaret edileceğini ve onlarda yer almayan bazı önemli meselelere yer verileceğini söyler.¹⁷ Sağlığına kavuşunca da bu niyetini yerine getirir ve *Gurerü'l-ahkâm*'ı telif eder.

Molla Hüsrev eseri yazmaya Büyük Veba Yılı olarak nitelendirdiği 872/1467'de¹⁸ karar vermiştir. Eserin Fatih Sultan Mehmed'e takdim edilen Feyzullah Efendi nr. 918'de kayıtlı müellif hattı nüshasının sonunda eseri 872/1467'de yazmaya başladığı bilgisi mevcuttur.¹⁹ Anlaşılan Molla Hüsrev aynı yıl hastalıktan kurtulmuş ve hemen eseri telif etmeye başlamıştır. Eserin telifi 6 yıl sonra 24 Zilkade 878'de (12.4.1474) Cuma günü kuşluk vaktinde sona ermiştir. Fatih'e sunulan müellif hattı nüshanın yazımı ise eserin telifinden 5 sene sonra Rebülevvel 883'te (Haziran 1478) yine bir Cuma günü kuşluk vakti gerçekleşmiştir.²⁰

Gurer'i telif ederken kadılık görevinden de kurtulan Molla Hüsrev bu nimete bir şükür olarak henüz *Gurer*'i tamamlamadan bir yıl kadar önce 12 Zilkade 877 (10.04.1473)²¹ Cumartesi günü *Gurer*'in şerhi *Dürerü'l-hükkâm*'ı yazmaya başlar. Yaklaşık dört buçuk sene sonra 2 Cemâziyelevvel 883'te (01.08.1478) yine bir cumartesi gününde şerhi tamamlar.²²

15 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 31-56; a.mlf., "Molla Hüsrev'in Hayatı, Eserleri ve Kişiliği", *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa)*, 21-52.

16 Molla Hüsrev'in eserleri için bkz. Ali Rıza Karabulut, "Molla Hüsrev'in Eserleri", *Molla Hüsrev Mehmed Efendi (1400-1480)*, Kayseri 1985, s.125-133; Koca, *a.g.e.*, s. 57-73.

17 Molla Hüsrev, *Dürer*, c. 1, s. 3-5.

18 Molla Hüsrev, *Dürer*, c. 1, s. 5.

19 Molla Hüsrev, *Gurerü'l-ahkâm*, Feyzullah Ef., nr. 918, 103b.

20 Molla Hüsrev, *Gurerü'l-ahkâm*, Feyzullah Ef., nr. 918, 103b.

21 Molla Hüsrev, *Dürer*, c. 2, s. 453.

22 Molla Hüsrev, *Dürer*, c. 2, s. 453. Eserin Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Ktp., nr. 563'te kayıtlı nüshasının sonundaki (على يد أضعف عباد الله تعالى وأحوجهم إلى رحمته مؤلف الكتاب) ifadesinden nüsha- ❖

Gurerü'l-ahkâm'ın konu tertibi müellif Molla Hüsrev'in de belirttiği üzere diğer Hanefi fıkıh eserlerinden farklıdır. Nitekim Nuh Efendi de Molla Hüsrev'in konu tertibinde diğer eserlere muhalefet ettiğini²³ ve önce sırf Allah hakkı, sonra Allah hakkı galip gelen, ardından kul hakkı galip gelen ve en son sırf kul haklarını içeren şeklinde bir konu tertibi yaptığını söylemektedir.²⁴ Buna göre diğer Hanefi fıkıh eserlerinde hac bahsinden sonra nikâh veya alışveriş bahsi gelirken, *Gurerü'l-ahkâm*'da “udhiye”, “sayd”, “zebâih”, “cihâd”, “ihya-i mevât” ve “kerâhiye” bahisleri gelir. Kitap *Hidâye* ve *Vikâye*'deki gibi vasiyet bahsiyle sona erer; kitapta ferâiz bahsi yoktur. Eser şekil ve muhteva açısından o dönemde Osmanlı medreselerinde okutulan, *Hidâye*'nin muhtasarı *Vikâye*'ye çok benzemektedir. Nitekim Molla Hüsrev'in tüm kitap boyunca *Vikâye* sahibinin ifadelerini eleştirmesi de bunu göstermektedir.

I. *Dürer* Etrafında Oluşan Literatür

Eser etrafında yukarıda ifade edildiği üzere çoğu Osmanlı ilmiye sınıfı mensubu müderris ve kadılar tarafından yazılan şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar, reddiye, nazım ve tercüme tarzında geniş bir literatür oluştuğu tespit edilmiştir. Bu literatürün büyük çoğunluğunu şerh, hâşiye ve ta'lik türündeki kitabı izaha yönelik eserler oluşturmaktadır. Eserler türlerine göre tasnif edilip aşağıdaki sırayla tanıtılmaya çalışılmıştır.

A. Şerh, Haşiye ve Ta'likler

Eser üzerine yapılan şerh, hâşiye ve ta'lik çalışmaları tam, eksik ve belli bir konuyla alakalı kısmî çalışmalardan oluşmaktadır. Bu eserlerden bir kısmı hem kaynaklarda geçmekte hem de kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır. Diğer bir kısmı ise kaynaklarda geçmese de kütüphane kayıtlarında bulunan eserlerdir. Son bir kısmı da kaynaklarda geçtiği halde kütüphanelerde nüshaları bulunamayanlardır. Şerh, hâşiye ve ta'liklerden nüshası bulunanların önce tam olanlarına, sonra eksik ve kısmî olanlarına yer verilmiş ve sıralama müelliflerin vefat tarihlerine göre yapılmıştır. Nüshası bulunamayan veya nüshasına erişilemeyen şerh, hâşiye ve ta'likler bölümün sonuna bırakılmıştır. Ayrıca müellifler

---

nın müellif hattı olduğunun anlaşıldığı söylenmiş (bkz. Ramazan Şeşen ve diğerleri, *Fihristü mahtûtâti Mektebi Köprülü*, İstanbul 1986, c. 1, s. 278) ve bu bilgiye binaen, bazı kaynaklarda Fatih Sultan Mehmed'e hediye edilen nüshanın bu olduğu kaydedilmiştir (bkz. Ahmet Akgündüz, “Dürerü'l-hükkâm”, *DİA*, c. 10, s. 27). Oysa kitap üzerinde Fatih Sultan Mehmed'e hediye edildiğini gösteren hiçbir kayıt ve işaret bulunmadığı gibi, nüshanın müellif hattı olduğu kanaatini oluşturan aynı kayıt, kitabın başka nüshalarının sonunda da bulunmaktadır. Ayrıca bu nüshanın hattı Fatih Sultan Mehmed'e hediye edilen ve başında Fatih'e övgülerin ve hakkında bir şiirin yer aldığı *Gurerü'l-ahkâm*'ın hattına da pek benzemektedir.

23 Nuh Efendi, *Netâiciü'n-nazar*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 653, 220b.

24 Nuh Efendi, *Netâiciü'n-nazar*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 654, 122a.

hakkında eser verdikleri sahalara ve görev aldıkları kurumlar esas alınarak kısa bilgi verilmiştir.

Eserlerin tanıtımına geçmeden önce şerh, hâşiye ve ta'lik kavramları hakkında kısaca açıklayıcı bilgi vermek yerinde olacaktır.

Şerh; “Bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden telif türü”ne verilen isimdir.²⁵ Şerhler genellikle bir ilim dalında meşhur olmuş muhtasar metinler üzerine yapılmakla birlikte, geniş hacimli eserler ve şerhler üzerine de yapılabilmektedir.²⁶

Hâşiye; “(genelde) sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı not”ları ifade eden telif türü olarak tarif edilir. Şerhler ile hâşiyelerin üç yönden birbirinden ayrıldığı söylenebilir: 1) Şerhler genellikle metin üzerine olurken hâşiyeler daha çok şerh üzerinedir. 2) Şerh metnin bütününe dair iken, hâşiyeler belli noktalara yoğunlaşır. 3) Şerh geleneği, hâşiye geleneğinden çok daha önce oluşmuştur.²⁷

Buradaki anlamıyla ta'lik; “Bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için (genelde) sayfa kenarına düşülen notlar”ı ifade eden telif türüne verilen isimdir. Ta'lik türü eserler bazen doğrudan metin üzerine, bazen de şerh veya hâşiyeler üzerine olabilmektedir. Ta'likle hâşiye arasındaki farkla ilgili olarak ta'likin hâşiyeden daha seyrek yapılan açıklamalar olduğu söylenebilir.²⁸

1. Tam Şerh, Hâşiye ve Ta'likler

1) *Sefinetü'd-Dürer*: Kara Çelebi Mehmed b. Hüsâmeddin (ö. 965/1558). Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 789, İstanbul: Şaban 970 (Mart 1563), 1b-243a.

Müellif Bursa Muradiye Medresesi müderrisliği ve İstanbul kadılığı yapmıştır.²⁹ Eser, müellifin kendi *Dürer* nüshasının kenarına aldığı notların derlenmesinden oluşmaktadır.³⁰ Notları derleyen kişi, Kara Çelebi'nin mütalaa, ders ve kadılık zamanlarında birçok not aldığını, kendisinin de bu notları derleyip “*Sefinetü'd-Dürer*” adını verdiği zikreder.³¹ Nüsha kenarında bazı Hanefi fıkıh kitaplarından yapılmış nakiller de vardır.

25 Bkz. Sedat Şensoy, “Şerh”, *DİA*, c. 38, s. 555.

26 Bkz. Şensoy, a.g.m., s. 555-558; Eyyüp Said Kaya, “Şerh”, *DİA*, c. 38, s. 560-564.

27 Bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, c. 16, s. 419-420; Kaya, a.g.m., s. 560.

28 Bkz. Sedat Şensoy, “Ta'likât”, *DİA*, c. 39, s. 508-510.

29 Hayatı hakkında *Şekaik ve Zeyilleri*'nde bilmünasebe zikredilmiş parça parça bilgiler bulunmaktadır. Bkz. *Şekaik ve Zeyilleri* (haz. Abdülkâdir Özcan), İstanbul 1986, c. 2, s. 48 (İndeks içinde).

30 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199-1200. Kitabın ulaşılabildiğimiz tek nüshasının başında Azmizâde'nin eseri mütalaa ettiğini gösteren şu kayıt vardır:

(سفينة الدرر للمولى قره جلبي رحمه الله سبحانه عز شأنه وقد اعتنى بها المولى عزمي زاده رحمه الله عز وجل)

31 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 789, vr. 2a. Nüsha kenarında “Sefîne” kelimesinin sedef anlamında kullanıldığı belirtilir. (المعاد بالسفينة الصدف كما في لسان أبناء الزمان)

Eser Kâtib Çelebi'nin de (ö. 1067/1657) ifade ettiği üzere daha çok diğer kitaplardan yapılan nakillerden oluşmaktadır.³² *Hâniyye*, *Tahâvî* şerhi, Kâdihân'ın *Ziyâdât* şerhi, *Tâtâr-hâniyye*, *Nihâye*, *Gâyetü'l-beyân*, *Muhtasarü'l-Vikâye*, *Hulâsa*, *Sirâciyye*, *Câmiu's-sagîr* ve şerhleri, *Dirâye*, *Fethu'l-kadîr*, *Tuhfetü'l-fukahâ*, Serahsî'nin *Mebûsât*'u ve *Kâfi* gibi mezhep içinde meşhur birçok eserden nakil yapılmaktadır. Eser; diğer hâşiyelerden farklı olarak çok meseleye hâşiye düşmek yerine ele alınan konudaki tüm detayları zikretmesi, mezhep imamlarından zâhiru'r-rivâye dışında yapılan nakillere yer vermesi ve ayrıca Muhammed b. Fazl, Ebû Saîd el-Berdâî ve Ebû Ca'fer el-Hinduvânî gibi mütakaddim Hanefî fukahasının görüşlerine atıf yapması yönleriyle temayüz etmektedir. Zaman zaman konuyla ilgili gerek âlimlerin ve gerekse müellifin kendi tercihleri de zikredilmiş, diğer mezheplerden Şâfiî'nin görüşüne nadiren değinilmiştir. Eserde naklî delillere, daha çok Emir Kâtib el-İtkânî'nin *Gâyetü'l-beyân* ve Zeylâî'nin *Tebyînu'l-hakâik* gibi delil zikreden eserlerden yapılan nakiller aracılığıyla dolaylı olarak yer verilmiştir.

2) *Nakdû'd-Dürrer*: Vankulu Mehmed Efendi (ö. 1000/1592). İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1314, 1 cilt, (441 s.) (*Netâiciü'n-nazar*'ın kenarında),³³ Ankara Millî Ktp., nr. 6492, 27 Şaban 1046 (24.01.1637), 1b-183a.³⁴

Müellif Van doğumlu olup Vankulu olarak tanınır. İyi bir eğitim görüp, İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik, Rodos ve Manisa müftülüğü, Selanik, Kütahya ve Medine kadılığı yaptı ve orada vefat etti. Cevherî'nin *es-Sihâh* isimli Arapça lügatine yaptığı *Vankulu Lügati* olarak bilinen Türkçe tercümesiyle tanınır.³⁵ *Dürrer* hâşiyesi Kâtib Çelebi'nin meşhur olarak nitelendirdiği tam hâşiyelerden biridir.³⁶

Eser, Vankulu'nun oğluna *Dürrer* okuturken kapalı gördüğü meseleleri izah ve müellifin hatalarına işaret maksatlı aldığı notların temize çekilmiş halinden oluşmaktadır.³⁷ 10 Muharrem 995'te (21.12.1586) tamamlamıştır. Müellif eserine bir isim vermese de, içerdiği tenkitler sebebiyle birçok yazma nüshanın başında eserin adı *Nakdû'd-Dürrer* olarak geçmektedir. Bu isimden de anlaşıldığı üzere eser daha çok Molla Hüsrev'in ifade, tercih ve tashihlerini tenkit, hatalarını beyan maksadıyla yazılmıştır. O günün telif geleneğine göre eser içinde isimleri

32 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199-1200.

33 Eserin matbu nüshasının birinci cildinde ortadaki Nuh Efendi'ye ait *Netâiciü'n-nazar* zekât bahsine, kenardaki *Nakdû'd-Dürrer* ise babu'l-innî'e kadardır. Birinci cildin sonunda yer alan "ikinci cildin zekât bahsiyle başlayacağı" bilgisinden kitabın ikinci cildinin basılmasının planlandığı anlaşılabilir. Birlikte eserin ikinci cildine ulaşılabilmiştir.

34 Eserin mevcut kataloglara göre Türkiye kütüphanelerinde 80'den fazla yazma nüshası vardır.

35 Hayatı ve eserleri için bkz. Mustafa S. Kaçalın, "Vankulu", *DİA*, c. 42, s. 513.

36 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 260; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 460; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 3, s. 1024.

37 Vankulu, notları temize çekme işleminin bitimine çok az kala oğlunun vefat ettiğini, eseri mütalaa edenlerden oğlu, ebeveyni ve tüm Müslümanlar için dua etmelerini istediğini aktarmaktadır.

zikredilmeden kendilerinden nakil yapılan veya bahsedilen müelliflerin isimlerine nüsha kenarında yer verilmiştir. Bunlar arasında kendilerinden sıkça nakil yapılan Kınalızâde Ali Efendi (baş taraflarda) ve Yakup Paşa gibi *Dürer* veya *Vikaye* üzerine hâşiye yazan müellifler gelmektedir. Metin içerisinde “tüm nüshalarda böyledir” denilerek eleştirilen ifade bozuklukları “halelü'n-nâsîh”, sehv ve hatalar ise “zelelü'ş-şârih” başlığıyla nüsha kenarında belirtilmiştir. Nüsha kenarında ayrıca müellifin bazı notları da mevcuttur. Vankulu'nun dile getirdiği hatalar *Dürer* hâşiyelerinin vazgeçilmez bir konusu haline gelmiş, hatta -aşağıda geleceği üzere- Çivizâde, Vankulu ve Azmîzâde'nin hâşiyelerinde dikkat çektikleri hatalar müstakil olarak ta'dad edildiği gibi³⁸ bunlara hâşiyelerde yeri geldikçe veya müstakil risalelerle cevap verilmeye çalışılmıştır. Eser Molla Hüsrev'e getirdiği eleştirileri ve müellifin dil bilgisindeki üstün seviyesini gösteren lügavî açıklamalarıyla dikkat çekmektedir.

3) Ta'likât 'ale'd-Dürer ve'l-Gurer: Karamânîzâde Mehmed Efendi (ö. 1021/1612). Süleymaniye Ktp., Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 68, 1b-28.³⁹

Müellif Bursa Kestel'dendir. Müderris ve Kestel müftüsü olarak görev yapmıştır. Şiir ve tarihe de ilgili olan hazırcı cevap biri olduğu nakledilir.⁴⁰

Eser hemen her babtan çok sınırlı sayıda meseleye düşülmüş kısa ta'liklerden oluşmaktadır. Ta'likler, genel olarak Molla Hüsrev'in bazı tashih ve tercihlerini *Hidâye*, *Vikâye*, *Kenz* gibi mezhebin meşhur metinlerine muhalif olması sebebiyle eleştirme, bazı ifadelerini tashih etme ve bazen de meseleyi açıklama maksadıyla düşülmüştür. Aşağıda geleceği üzere sonrasında yazılan birçok hâşiyede Karamânîzâde'nin eleştirilerine yer verildiği gibi kendisine Abdülaziz b. Muhammed (ö. 1021/1612'den sonra) tarafından reddiye de yazılmıştır.

4) Hâşiye 'alâ Düreri'l-hükkâm şerhi Gureri'l-ahkâm:⁴¹ Azmîzâde Mustafa Hâletî er-Rûmî (ö. 1040/1631). Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1932, Zilhicce 1045 (Mayıs 1636), 1b-399b.⁴²

Babası, III. Murad'ın hocası Azmî Efendi'dir. İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Ardından aralıklarla Şam, Kahire, Bursa, Edirne, İstanbul, Mısır kadılığı, son olarak da Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulundu.

38 Vankulu ve Azmîzâde'nin belirttikleri 100 kadar hatanın zikredildiği bir yazma için bkz. Ankara Bölge Ktp., Nevşehir Ürgüp Tahsin, nr. 410, 217b-234b.

39 Diğer nüshalar: Ragıp Paşa, nr. 471, 332b-375b; Yeni Cami, nr. 397, 136b-191a; Süleymaniye Ktp., Yeni Medrese, nr. 88, 286b-311a. Kayıtlarda müellifi meçhul olarak gözüken son nüshadaki eserin yapılan karşılaştırma sonunda Karamânîzâde'ye ait olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir.

40 Hayatı ve eserleri için bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 557-59; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 3, s. 1006.

41 Eserin, müellif tarafından verilmiş bilinen bir ismi olmamakla birlikte, yukarıda künyesi geçen nüshasının sonunda müstensih: “*Tavzîhu Dürer ve Tashihu Gurer sona erdi.*” demektedir. Bunun, müstensih tarafından kitabı niteleme amaçlı söylenmiş bir söz olma ihtimali yüksek olmakla birlikte, kitabın adı olma ihtimali de vardır.

42 Eserin mevcut kataloglara göre Türkiye kütüphanelerinde 80 kadar yazma nüshası vardır.

Kâtib Çelebi tarafından Kınalızâde Ali Efendi ile birlikte Osmanlı tarihinin en çok okuyan ve araştıran âlimi olarak gösterilmiştir. Öldüğünde kendisinin tashih edip hâşiyeye düştüğü yaklaşık 4000 kitap bıraktığı nakledilmektedir.⁴³ *Düer* üzerine yazdığı hâşiyesi muteber ve makbul addedilen tam hâşiyelerden bir diğeridir.⁴⁴

Eser, *Düer* üzerine yazılan en geniş ve meşhur hâşiyelerden biri olup kütüphanelerde çok sayıda nüshası bulunmasına rağmen matbu değildir. Nüshalar genellikle taharet kitabından başlamakla birlikte bazı nüshalarda giriş kısmının da hâşiyesi bulunmaktadır.⁴⁵ Nüsha kenarlarında müellifin notları olarak nitelendirilen minhuvât kayıtları vardır.⁴⁶ Eserde Molla Hüsrev'e üstü kapalı itirazların bulunduğu yerlere nüsha kenarında "kelâm 'ale'l-musannif" diyerek işaret edilmiştir; adı verilmeden sözleri nakledilen veya eleştirilen diğer kişiler de nüsha kenarında müellif tarafından açıklanmıştır. Bu diğer kişilerin başında görüşlerine hemen her sayfada atf ve tenkit bulunan *Nakdu'd-Düer* sahibi Vankulu gelmektedir. Çivizâde Mehmed Efendi, Karamânîzâde Kayserili Abdülfettah, Hasan Çelebi, Sa'dî Efendi, Müeyyedzâde, Yakup Paşa, Kemâlpaşazâde, Ebussuûd Efendi, Hısım Ali Çelebi, Bayramzâde Zekerîyya Efendi kendilerine atf yapılan diğer isimler arasında yer alır ki, bazılarının eserlerine bugün ulaşamamaktadır. Azmîzâde babasının, *Düer*'in bir nüshasının kenarına aldığı notlardan da nakil yapmaktadır.⁴⁷

Kitapta kaynak olarak genellikle *Hidâye*, *Vikâye*, *Kenz*, bunların şerh ve hâşiyeleri, *Düer* hâşiyeleri gibi hicri VI. asır ve sonrasında Mâveraünnehir ve Anadolu topraklarında kaleme alınmış eserler kullanılmıştır. Mezhebin temel kaynaklarına ve erken dönem eserlerine atf yok denecek kadar azdır. Eserde meselelerin usul, nakli delil ve mezhepler arası ihtilaflar açısından değerlendirmesine yer verilmiş, daha çok adı geçen eserler çerçevesinde Molla Hüsrev ve Vankulu'nun görüş ve tercihleri eleştiriye tabi tutulmuştur. Azmîzâde ve Vankulu'nun dile getirdiği *Düer*'deki ifade hataları sonrasında yazılan hemen tüm hâşiyelerde onay veya tenkit amaçlı zikredildiği gibi bunlar müstakil olarak da derlenip "*Düer*'de dikkat edilmesi gereken müsamahalı ifadeler" başlığı altında ta'dad edilmiştir.⁴⁸

5) Ta'likât 'ale'd-Düer: Hasan Efendi (ö. 1049/1639'dan önce). Süleymaniye Ktp., Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 68, İstanbul: Rebûlahîr 1049 (Ağustos 1639), 29b-106a.

43 Hayatı için bkz. Halûk İpekten, "Azmîzâde Mustafa Hâletî", *DİA*, c. 4, s. 348-49.

44 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 440; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 24; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 565.

45 Örnek olarak bkz. Adana İl Halk Ktp, nr. 765, 1129.

46 Kitabın Minkârîzâde'ye ait Murad Molla nüshasının kenarlarında Minkârîzâde'nin bazı notları da mevcuttur.

47 Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 776, 82b.

48 Azmîzâde'nin belirttiği hatalardan 30 kadarını ta'dad eden iki risale için bkz. Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 706, 262a-262b; Reşid Efendi, nr. 1008, 175b-177a.

Eser, İstanbul Selimiye Medresesi müderrisi Mehmed Efendi'nin, babası Hasan Efendi'nin *Dürrer*'i mütalaa ederken nüsha kenarına aldığı notları temize çekmesiyle oluşmuştur,⁴⁹ Rebîûlahîr 1049'da (Ağustos 1639) tamamlanmıştır.⁵⁰

Eserde Molla Hüsrev'in ifadeleri "Kâle sâhibu'd-Dürrer ve'l-Gurer" denilip verildikten sonra "Kâle'l-mevla'l-merhûm" denilerek Hasan Efendi'nin ta'likatı zikredilmiştir. Eserin baş taraflarında Vankulu'nun *Dürrer*'e yaptığı bazı tenkitlerdeki zayıf noktalara dikkat çekilmiştir. Yine baş taraflarda metinde kendisinden üstü kapalı bahsedilen Kınalızâde Ali Efendi, Yakup Paşa, Karabağlı Muhyiddin Mehmed Efendi gibi kişilerin isimleri nüsha kenarında açıklanmıştır. Eserde kaynak olarak genellikle *Kudûrî*, *Hidâye*, *Vikâye* ve *Kenz* gibi Hanefî mezhebinin muteber metinlerine yapılan şerhler kullanılarak Molla Hüsrev'in ifade, tercih, tashih, takyit ve itlâkların çoğunlukla eleştiriye bazen de açıklamaya tabi tutulmuştur.

6) Uddetü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm: İbrahim b. Ebubekir el-İzdîni (ö. 1057/1647'den sonra). Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2358, İstanbul: 13 Şaban 1057 (13.09.1647), 2. cilt, 1b-327a (Müellif Hattı).

Yunanistan'ın İzdin, şimdiki adıyla Lamia şehrinde dir. Bursalı Mehmed Tahir bu şerhin, müellifin fıkhîteki yetkinliğine kesin bir delil olduğunu söyler.⁵¹ Eser *Dürrer*'in metni *Gurer* üzerine yazılmış müstakil bir şerhtir. Müellif şerhi yazmaya Rebîülevvel 1050'de (Haziran 1640) Firecik kasabasında başlamış ve 13 Şaban 1057'de (13.09.1647) İstanbul'da tamamlamıştır. Müellif şerhin son 1/4'nün yazımının çeşitli nedenlerle uzadığını ifade eder.⁵² Eserin ulaşabildiğimiz tek nüshası 3. ve 4. cüzlerin yer aldığı ikinci cildi olup, alış veriş bahsinden kitabın sonuna kadardır. Şerhte Molla Hüsrev'in *Gurer*'deki ifadeleri "sümme kale" denilerek genellikle atlanılmadan cümleler halinde, müellifin izahları ise "ekûlu" denilerek verilmiştir.

Eserin *Gurer* üzerine yapılmış bir şerh olması hasebiyle hemen her konuda izah ve detaya gidilmiştir. Konu başlarında -şerhlerde adet olduğu üzere- konunun bir önceki konuyla alakasına, gerekiyorsa lügavî-ıstılahî tanımlara, taksimlere ve bazen de usûl-i fıkha dair bilgilere yer verilmiştir. Konuyla ilgili sorular ve cevapları, zaman zaman mezheplerin delilleri ve bunların değerlendirilmesi, âyet ve hadislerden naklî delillerin zikredilmesi, Molla Hüsrev'in ifade ve tercihlerinin eleştirisi şerhte yer alan diğer hususlardır. Müellif, Molla Hüsrev'e itirazlarda bulunduğu yerleri her cüzün başında belirtmiştir.⁵³ Şerhte Hâherzâde'nin *el-Câmiu's-sagîr* şerhi,

49 Süleymaniye Ktp., Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 68, 29b.

50 Süleymaniye Ktp., Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 68, 106a.

51 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 356.

52 3. cüz Rebîülevvel 1054'de tamamlandığına göre (vr. 199b) kitabın son cüzü üç seneden daha fazla bir sürede tamamlanmış olmaktadır ki, bu neredeyse diğer üç cüzün tamamlandığı süreye eşittir.

53 Bu bilgilere göre 3. cüzde 11 yerde, 4. cüzde ise 18 yerde Molla Hüsrev'e itirazda bulunmuştur.

Tahâvî şerhi, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, *Uyûnu'l-mesâil* gibi -diğer hâşiyelere nispeten- mezhebin daha erken döneme ait eserleri de kaynak olarak kullanılmıştır.⁵⁴ Eser *Gurer* üzerine *Dürer* dışında yapılan tek müstakil şerh olma özelliğine sahiptir.

7) *Gunyetü zevi'l-ahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükkâm*: Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659). İstanbul: Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1317, 2 cilt, (422; 453 s.) (*Dürer*'in kenarında).⁵⁵

Müellif 994/1586 Mısır doğumludur. Kahire'de eğitim aldı. Ezher'e müderris oldu. Müteahhir Hanefî fakihlerinin önde gelenlerindedir. Talebeleri arasında meşhur Hanefî fakihleri vardır. Sonraki fıkıh eserlerinde kendisine çokça atf yapılmıştır. İslâmî ilimlerde yetkin bir âlim olan Şürünbülâlî'nin en meşhur eserleri ibadet bahislerine dair yazdığı *Nûru'l-îzâh*, onun şerhi *İmdâdü'l-fettâh*, bu şerhin özeti *Meraki'l-felâh* ve de *Dürer* üzerine yazdığı bu geniş hâşiyesidir ki, eser henüz kendisi hayatta iken meşhur olmuş⁵⁶ ve birçok defa basılmıştır.⁵⁷

Şürünbülâlî *Dürer*'i kendisinden okuduğu hocasının tavsiyesi üzerine, karşılaştığı en muttaki hoca olarak nitelendirdiği diğer bir hocadan da *Dürer* dersleri alır.⁵⁸ Alanında yazılmış en iyi eserlerden biri olup şöhreti ifade edilmeye gerek kalmayacak kadar yaygın olduğu gerekçesiyle *Dürer*'i mezhep kitaplarına müracaat ederek defalarca okur ve bu süreç içerisinde kitapla ilgili mülahazalarını hocasının istediği üzerine not eder. Daha sonra bu notları bir araya getirip 1035'in sonlarında (1626) eserini telif eder. Eserde, kendisinin de ifade ettiği üzere *Dürer*'in problemleri gördüğü ifadelerini düzeltme, mutlak ifadelerini kayıtlama, eksik bıraktığı konuları tenbih veya tetimme başlığı altında tamamlama, mezhepte muteber olan görüşü beyan etme, kendi yaklaşımlarını dile getirme, tashih ve tercih konusunda rivayet ve dirayette yetkin tercih ehlinin görüşlerine itimat etme, nakilde bulunduğu eseri açıkça zikretme şeklinde bir metot takip edilmiştir. Eserin okuyucuyu birçok fıkıh kitabından müstağni kılan, meseleleri arayıp bulma meşakkatini ortadan kaldıran faydalı bir çalışma olduğunu söyleyen Şürünbülâlî bu sebeple ona *Gunyetü zevi'l-ahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükkâm* adını vermiştir. Eser İbn Âbidin'in *Reddü'l-muhtâr* isimli meşhur hâşiyesinin ve

54 Müellif bazı yerlerde bugün için kayıp olan Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ından da nakiller yapmaktadır. Bu nakilleri Emir Kâtib el-İtkânî'nin yukarıda adı geçen *Gâyetü'l-beyân* isimli eserinden yapmış olması muhtemeldir. Zira İtkânî adı geçen eserinde Kerhî'nin *Muhtasar*'ından çokça nakiller yapmaktadır.

55 Eserin Türkiye kütüphanelerinde 70 kadar yazma ve matbu nüshası vardır.

56 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1200; İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 148; a.mlf., *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 290; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 2, s. 622.

57 Hayatı ve eserleri için bkz. Şevket Topal, "Şürünbülâlî", *DİA*, c. 39, s. 274-76.

58 Bu hocası hâşiyede kendisinden zaman zaman nakiller yapıp "üstadım" diye bahsettiği 1041/1632'de vefat eden Mısırlı meşhur Hanefî fakihî Şemseddin Muhammed el-Muhibbî'dir.

Ali Haydar Efendi'nin *Mecelle* şerhi *Düreri'l-hükkâm*'ın temel kaynakları arasında yer alır.⁵⁹ İbn Âbidîn bu eserden yaptığı nakilleri "Şürünbülâliyye" adıyla vermiştir.

8) Keşfu rumûzi Gureri'l-ahkâm ve tenvîri Düreri'l-hükkâm: Abdülhalim b. Pîr Kadem b. Nasûh b. Mûsâ er-Rûmî (ö. 1088/1677). İstanbul: Matbaa-i Amire, 1270/1853, 2 cilt, (898 s.).⁶⁰

Müellif 1003/1595 (Afyon) Sandıklı doğumludur. Şeyhülislâm Esad Efendi'den mülâzım oldu. İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik, Yenişehir, Şam ve Halep'te kadılık yaptı. Tefsirden bazı surelere, Arap dili edebiyatından *Miftâh*, *Mutavvel* ve *Molla Camî*'nin bazı yerlerine, usulden *İbn Melek* şerhine ve fıkhtan *Dürer* üzerine hâşiyeleri vardır.⁶¹

Abdülhalim Efendi hâşiyeye 40 yaşını aştıktan sonra başlamış,⁶² kitabı'l-bey'e geldikten sonra bir süre ara vermek zorunda kalmış, geri kalan kısmını 1060 Cemâziyelevvel ayının ortalarında (Mayıs 1650) Ayasofya Medresesi'nde müderrisken tamamlamıştır.⁶³

Abdülhalim Efendi zamanında ilim ehli arasında çok meşhur olan *Dürer*'in anlaşılmasını kolaylaştırmak, kapalı ifadelerini açmak ve bazı genel ifadelerini kayıtlamak amacıyla kitabı şerh etmeye karar verdiğini; ayrıca gerekli gördüğü yerlere bazı konular eklemeyi, müracaat edilebilmesi için nakil yaptığı eserleri zikretmeyi, taassuba düşmeden Vankulu Abdullah'ın⁶⁴ kendi hâşiyesinde (*Nakdî'd-Dürer*) yanlış anladığını düşündüğü yerlere işaret etmeyi hedeflediğini söyler.⁶⁵

Hâşiyede genel olarak dil kuralları ve lügatle alakalı açıklamalara, mezhebin *Hulâsa*, *Müctebâ*, *Bedâi*, *Hizâne*, *Bahr*, *Gâye*, *Zahîriyye*, *Menba'*, *Hâniyye*, *Bercendî*, *Mî râcû'd-dirâye*, *Şerhü'l-Münye*, *Mebûsût*, *Sirâc*, *Înâye*, *Muhît*, *Bezzâziyye*, *Şerhü'l-Vehbâniyye*, *Muzmerât*, *Kunye*, *Hâvî* gibi eserlerinden çokça, zâhirî'r-rivâye ve erken dönem kitaplarından dolayı nakillere, konuyu tamamlayıcı meselelere, aklı ta'fillere, müellife itiraz, ifadelerine eleştiri, tashihlerini ret, metinde zikredilmeyen ihtilaflara ve hemen her meselede fukahanın tercihlerine yer verilmiştir. Eser kaynaklardan çokça nakil, hemen her konuda tercih yapma ve eksik bırakılan konuları tamamlama noktasında hususiyet göstermektedir. Hâşiyeye, sonrasında mezhep içinde bazı

59 Elektronik ortamda yapılan taramada İbn Âbidîn'de 400'den fazla yerde, *Mecelle Şerhi*'nin Arapça tercümesinde ise 120 yerde bu eserden nakil yapıldığı tespit edilmiştir.

60 Eserin Türkiye kütüphanelerinde 20 kadar yazma ve matbu nüshası vardır.

61 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayii'l-fudalâ* (*Şekâik ve Zeyilleri* içinde. Burada, *Dürer* hâşiyesi yerine "fıkhtan *Tenvir* üzerine *Verdü'l-hükkâm* isimli bir hâşiyesi vardır" ifadesi geçmektedir), c. 3, s. 435-36; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 261; İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 360; a.mlf., *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 512.

62 Abdülhalim Efendi, *Keşfrumûzi Gureri'l-ahkâm ve tenvîri Düreri'l-hükkâm*, İstanbul 1270, c. 1, s. 3.

63 Abdülhalim Efendi, *el-Keşf*, c. 2, s. 897.

64 Vankulu'nun adı Mehmed olduğu halde Abdülhalim Efendi kendisinden Vankulu Abdullah diye bahsetmektedir.

65 Abdülhalim Efendi, *el-Keşf*, c. 1, s. 3.

önemli eserlere kaynaklık da yapmıştır. Eser İbn Âbidîn'in *Reddî'l-muhtar*'na oğlu tarafından yapılan *Kurretü ayni'l-ahyâr* isimli tekmilenin ve Ali Haydar Efendi'nin *Mecelle* şerhi *Dürrü'l-hükkâm*'ın kaynakları arasında yer alır.⁶⁶

9) Şifâu'l-âlâm şerhu Dürrü'l-hükkâm: Vaiz Sagîr/Küçükzâde Abdullah Efendi (ö. 1161/1748s). Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1698-1702, Zilhicce 1161 (Kasım 1748), V cilt, (374 vr.), (Müellif hattı).⁶⁷

Hayatı hakkında bilgi bulamadığımız müellifin kaynaklarda geçmesi de kütüphane kayıtlarında *Dürrü* şerhi bulunmaktadır. Sagîrzâde eseri telifte Rebülevvel 1153'te (Haziran 1740) başlamış ve Zilhicce 1161'de (Kasım 1748) bitirmiştir.

Müellif şerhinde hemen her konu başında lügavî-istilahî ve bablar arası ilişkiler dair açıklamalar vermiştir. Yine hemen her konuda Vankulu'nun itirazlarını ve varsa bu itirazlara kendisi veya Azmîzâde gibi diğer hâşiyeli sahipleri tarafından verilen cevapları zikretmeye özen göstermiştir. Şerhte Molla Hüsrev'in ifade ve tercihlerini "fihi mâ fih" ve "alâ mâ lâ yahfâ" gibi kapalı ifadelerle eleştirdiği yerleri genellikle nüsha kenarında açıklamıştır. Eser Molla Hüsrev'in ifade, tashih ve tercihleri hakkında yapılan yorumlar, kapalı yerlerin izahı, mutlak ifadelerin kayıtları gibi şerh-hâşiyeli geleneğinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Müellif diğer şerh ve hâşiyelerden farklı olarak eserin sonuna koyduğu bir tabloda şerhinde kullandığı kaynakların listesini vermiştir. Bu listede müellifin kendisinden doğrudan veya dolaylı nakil yaptığı çoğu fıkha dair olmakla birlikte içlerinde tefsir, hadis, fıkah usulü, nahiv ve lügat kitaplarının da yer aldığı 216 eser bulunmaktadır. Ayrıca eserde görüşlerini naklettiği âlimlerden 43'ünün adını da bu listenin sonuna eklemiştir.⁶⁸

10) Hâşiyeli 'ale'd-Dürrer ve'l-Gurer: Ebû Saîd Mehmed Efendi el-Hâdimî (ö. 1176/1762). İstanbul: Matbaa-i Âmire 1269, (496 s.)⁶⁹

Konya Hâdim'li olan müellif Karatay Medresesi'nde başladığı eğitim hayatını İstanbul'da tamamladı. Memleketine döndükten sonra babasından boşalan Hâdim Medresesi'nde vefat edinceye kadar müderrislik yaptı ve birçok tanınmış âlim ve müderris yetiştirdi. Tefsir, hadis, fıkah, tasavvuf ve akaide dair çalışmaları bulunan Hâdimî, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarîkatü'l-Muhammediyye* ve *Mecâmiu'l-hakâik* isimli eserleriyle meşhurdur. 1154/1742 Zilhicce ayında tamamladığı *Dürrer* hâşiyesi birkaç defa basılmıştır.⁷⁰

66 Elektronik ortamda yapılan aramada bu iki eserde 200 kadar yerde Abdülhalim Efendi hâşiyesine atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan 180'i Ali Haydar Efendi şerhinin Arapça tercümesinde yer almaktadır.

67 Diğer iki nüshası: Kayseri Raşid Efendi, nr. 260, 3+612 vr.; Konya Bölge, Halil Hâmid Paşa, nr. 2082, 1192/1778, 554 vr.

68 Sagîrzâde, *Şifâu'l-âlâm*, Süleymaniye Ktp., Fatih nr., 1702, 375a-375b.

69 Eserin Türkiye kütüphanelerinde 20'den fazla yazma ve matbu nüshası bulunmaktadır.

70 Hayatı ve eserleri için bkz. Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", *DİA*, c. 15, s. 24-26; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 342-43.

Hâdimî avam-havas arasında meşhur olan *Dürer*'i izah, mutlak ifadeleri takyit ve eksiğini tamamlama maksadıyla aklî ve naklî delilleri içeren, müellife yapılan itirazlara cevap veren, usule riayet eden, şerh ve hâşiyelerden müstağni kılan kolay üsluplu bir hâşiye yazdığını belirtir. Eserin başına koyduğu mukaddimede fikhın tarifi, konusu, faydası, mesâilî, kaynakları, değeri, Ebû Hanife'nin fazileti ve en son fetva usulü hakkında bilgi verir. Hâşiyede bab başlarında konuyla ilgili lügavî ve istilahî açıklamalara, mezhebin o dönem ve çevrede meşhur olan *Mebûsât*, *Bedâ'î*, *Kenz*, *Zeylaî*, *Tâtârhâniyye*, *Şürûnbülâlî*, *Bahr*, *Hulâsa*, *Kâdîhân* gibi kaynaklarından nakillere, tercihlere ve itirazlara yer verilmiştir. Eser -müellifinin aynı zamanda usulde de eser vermiş olmasıyla- mesâilîn usulle bağlantısını kurması, usule uymayan yerlere itiraz etmesi, müellife yapılan itirazlara, karşılığında verilen cevaplara hemen her meselede yer vermesi ve mukaddimede zikrettiği konularla öne çıkmaktadır.

***

Kaynaklarda ve kütüphane fihristlerinde Ahîzâde Abdülhalîm Efendi'nin (ö. 1013/1604) *Dürer*'e ta'likası olduğu bilgisi yer almaktadır.⁷¹ Babası Kazasker Mehmed Efendi, kardeşi Şeyhülislam Hüseyin Efendi'dir.⁷² Ebüssuûd Efendi'nin talebelerinden olup çeşitli medreselerde müderrislik, Bursa, Edirne ve İstanbul'da kadılık, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmıştır. *Hidâye*, *Miftâh* şerhlerine, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, *Câmiu'l-Fusûleyn* üzerine de ta'likatı vardır.

Ulaşabildiğimiz İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Arapça, nr. 631'de kayıtlı nüshasına göre eser, *Dürer*'in kenarına yazılmış çeşitli kitaplardan aktarılmış fetvalardan oluşmaktadır. Nitekim nüshanın başında da buna dikkat çekilerek "Merhum Rumeli kadıaskerliğinden mazûl iken vefat iden Ahîzâde Abdülhalîm Efendi'nin zaman-ı hükûmetinde vâkıa olan vekâyîin *Dürer* ve *Gurer* hevâmîşine kendü kalemleriyle nakl eyledikleri mesâildir ki kendü hatlarından tahrîr olunmuşdur" denilmektedir. Kitabın üzerinde de *Fetâvâ-i Ahîzâde Abdülhalîm*, kapak sayfasında ise *Ahîzâde Abdülhalîm Fetâvâ-i Abdürrahîm* yazmaktadır. Eserin sadece ilk sayfalarında "kavluhû" ile başlayan *Dürer*'deki bazı yerlere yapılmış açıklamalar bulunmaktadır. Esere *Dürer* hâşiyesi denilmesinin sebebi bu açıklamalar da olabilir. Geri kalan açıklamalar ise Hanefî mezhebinin çeşitli fetva kitaplarından yapılmış nakillerden oluşmaktadır.⁷³

71 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, c. 2, s. 319-20; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 504; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 246; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 1, s. 111; Hayatı ve eserleri için bkz. Hasan Güleç, "Ahîzâde Abdülhalîm Efendi", *DİA*, c. 1, s. 548.

72 *Sicill-i Osmânî*'de (c. 1, s. 111) Şeyhülislâm Sâdi Çelebi'nin kızından torunu olduğu ifade edilmektedir.

73 Şükrü Özen de eseri fetva kitapları arasında göstermiştir. Bkz. Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *TALİD*, c. 3, sy. 5, 2005, s. 358.

Kütüphane kayıtlarında ayrıca adı bilinmeyen⁷⁴ bir zatın fetva makamına getirildiğinde “hocam Şeyhülislâm Mevlânâ Mevlûd” dediği kişinin *Dürrer* nüshası kenarına bazı fetva kitaplarından aldığı notları toplayarak oluşturduğu bir fetva mecmuası da vardır. Notlar doğrudan *Dürrer*'le alakalı olmadığı için eser *Dürrer*'in bir hâşiyesi değildir. Nitekim eserde *Dürrer*'de bulunmayan feraiz bahsi de vardır. Müellif hocasının aldığı bu notları *Dürrer*'deki konu tertibine göre sıraladığını belirtmiştir.⁷⁵ Eserin üzerinde bulunan kayıtlardan en geç 1123/1711'de derlendiği anlaşılmaktadır.

2. Eksik Şerh, Hâşiye ve Ta'likler

1) **Hâşiye 'ale'd-Dürrer**: Kınalızâde Ali Çelebi (ö. 979/1572). Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Ef., nr. 1107, 1b-120a.⁷⁶ Eser “meshin müddeti” bahsine kadardır.

Müellif Isparta doğumludur. Babası çeşitli kadılık görevlerinde bulunan Emrullah Efendi'dir. İstanbul'da ilim tahsil eden Kınalızâde, Çvizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'den de ders alıp onun muîdi oldu. Edirne, Bursa, Kütahya ve İstanbul'da müderrislik, Şam, Kahire, Halep, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılığı yaptı. Anadolu kazaskeri iken nikriz hastalığından vefat etti.⁷⁷ *Ahlâk-ı Alâîyye* adlı eseriyle meşhur olan Kınalızâde'nin *Tabakâtü'l-Hanefiyye* isimli bir tabakat eseri de vardır.⁷⁸

Dürrer üzerine yazdığı hâşiyede lügavî-ıstilahî açıklama ve bu çerçevede yapılan tartışmalara uzun uzadıya yer vermiş, karşılıklı görüşler ve bunlara yöneltilen eleştirileri detaylı bir şekilde zikretmiştir.⁷⁹ Molla Hüsrev'in hatalarına işaret etmiş; ifade, yorum, tashih, tercih ve tariflerine itirazlar yöneltmiştir. Molla Hüsrev'in bir meselede yaptığı tercihle alakalı olarak, sahibinin sadece daha önce yaşamış olması sebebiyle bir görüşü tercih etmenin doğru olmayacağını, ilim ehlinin tercih için başka ilmî kıstaslara sahip olması gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁰ Eserde ayrıca Molla Hüsrev'in naklettiği bazı hadisler sıhhat

74 Nüshanın zahriyye kısmında yer alan bir fetvanın sonunda noktasız harflerle: “Ketebehü el-fakir es-Seyyid Abdülhamid (veya Abdülcemil) el-Hallaf (veya el-Hallak)” yazmaktadır. Süleymaniye Ktp., nr. 571, vr. -5b.

75 Süleymaniye Ktp., nr. 571, 1b-190a.

فلما ابتليت بالإفتاء أحببت أن أستخرج وأجمع ما كتب أستاذي العالم العامل الفاضل حلال المشكلات الدينية كشاف المعضلات (البيقينية مولانا مولود، المعروف في حواشي درر الغرر، ورتبته علي ترتيب الدرر بعون الله تعالى)

76 Diğer nüshaları: Süleymaniye Ktp., Carullah Ef., nr. 612, 1b-70b. (Bu nüsha “tavukların artığı” bölümünde bitmektedir); Yeni Cami, nr. 397, 1b-90a; Kasidecizade, nr. 243, 90 vr.; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Ef., nr. 1115, 120 vr.; Millet Ktp., Feyzullah Ef., nr. 705, 156 vr.

77 Hayatı ve eserleri için bkz. Hasan Aksoy, “Kınalızâde Ali Efendi”, *DİA*, c. 25, s. 416-17.

78 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 290; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 371; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 1, s. 262.

79 Örneğin hâşiyenin başında “kitap” kelimesi, “lügaten”, “ıstılahan” ve “şer'an” kelimelerinin nasbı üzerine yapılan tartışmalara uzun uzadıya yer verilmiştir.

80 Süleymaniye Ktp., Carullah Ef., nr. 612, 18a.

açısından tenkitlere, bazı kaynaklar, müellifler⁸¹ ve mezhebin erken dönem ricali hakkında bilgilere, yanlış nakillerle alakalı tashihlere, konuyla ilgili mezhep içi ihtilaflara da yer vermiştir. İslâmî ilimlerin farklı sahalarında uzmanlık gerektiren konularda verdiği bilgiler, Kınalızâde'nin daha önce Kâtib Çelebi'den naklettiğimiz, onun Azmîzâde'yle birlikte Osmanlı tarihinin en çok okuyan ve araştıran âlimlerinden biri olduğu şeklindeki sözünün haklılığını göstermektedir. Kınalızâde'nin *Dürer* üzerine yapılan sonraki çalışmalara kaynaklık eden bu kıymetli hâşiyesi *Dürer*'in sadece baş tarafındaki taharet konularını içeren, eksik kalmış bir eser olup “meshin müddeti” bahsinde sona ermektedir.

2) Hâşiyeye 'ale'd-Dürer: Muhammed b. Abdullah et-Timurtâşî (ö. 1006/1598). Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 3270, _1b-165a. Eser “av” bahsinin sonuna kadardır.

Aslen Hârizm'in Timurtaş köyünden olup Gazze'de doğmuştur. Kahire'de İbn Nüceym, Kahire kadısı Kınalızâde Ali Efendi gibi hocalardan ders almış ve daha sonra memleketi Gazze'ye dönüp orada tedris ve ifta faaliyetiyle meşgul olmuştur. *Tenvîru'l-ebşâr ve câmiu'l-bihâr* isimli meşhur muhtasarın müellifidir. Timurtâşî'nin Hanefî mezhebi usul ve furuu üzerine daha birçok telif ve şerh çalışmaları yanında *Dürer* üzerine yazdığı yarım bir hâşiyesi de vardır.⁸² Bazı kaynaklarda hâşiyenin hac bahsinin sonuna kadar olduğu söylenmekle birlikte⁸³ elimizdeki nüshada kurban ve av bölümleri de mevcuttur. Oğlu Mahfuz'un yazdığı nüsha Kudüs Hâlidîyye Kütüphanesi 653 numarada kayıtlıdır.⁸⁴

Müellif *Dürer*'in ulema arasında meşhur ve makbul eserlerden biri olduğunu belirttikten sonra hem okuyuculara katkı sağlamak hem de bu vesileyle kitabı inceleyerek ondan istifade etmek maksadıyla bu hâşiyeyi yazdığını söyler. Birçok şerh ve hâşiyeye sahibinin aksine müellif hâşiyeye dibace kısmını atlamadan başlamış, kısa da olsa bu bölüme dair açıklamalarda bulunmuştur.

3) Hâşiyeye 'ale'd-Dürer: Kınalızâde Hasan Çelebi (ö. 1012/1604). Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 397, 110b-129a.⁸⁵ Eser “abdestin sünnetleri” kısmına kadardır.

81 Örneğin *Dürer*'de kaynak olarak kullanılan *el-Muhîr*'in mutlak olarak adı geçtiğinde çoğunlukla Radiyuddin'e ait olan eser olduğunu, Burhâneddin Mahmûd'a ait *el-Muhîr* olmadığını açıklar. *el-Cevâhiru'l-Mudîyye* sahibi Kureşî'nin bu ikinci eserin de Radiyuddin'e ait olduğunu sandığını, İtkânî'nin ise *Gayetü'l-beyân*'da müellif Burhâneddin'i, Burhâneddin el-Kebîr'le karıştırdığı bilgilerini verir. Bkz. Süleymaniye Ktp., Carullah Ef., nr. 612, 9a.

82 Hayatı ve eserleri için bkz. Ahmet Özel, “Timurtaşî, Muhammed b. Abdullah”, *DİA*, c. 40, s. 188-89.

83 Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, c. 4, s. 19.

84 Nazmî el-Cuâbe, *Fihrisü'l-Mektebeti'l-Hâlidîyye bi'l-Kudüs*, s. 374-75.

85 Diğer nüshaları: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Ef., nr. 1550, 573b-593a; Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 320. Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu nr. 852'de kayıtlı olan 3 yapraklık eser babasının hâşiyesinden bir bölüm olup yanlışlıkla Hasan Çelebi adına kaydedilmiştir.

Yukarıda geçen Kınalızâde Ali Efendi'nin oğludur. Bursa'da doğdu. İyi bir öğrenip görüp Ebüssuûd Efendi'den mülâzım oldu. Bursa, Edirne ve İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra, Halep, Kahire, Edirne, Bursa, Eyüp ve Eski Zağra kadılıklarında bulundu. Mısır'da kendisine arpalık olarak verilen Reşîd kasabasında vefat etti. *Tezkiretü'ş-şuarâ* isimli eseriyle meşhur olan Hasan Çelebi fıkıh, kelam ve tefsir sahasında da zamanının âlimleri arasında sayılır.⁸⁶

Dürer hâşiyesi çok kısa olup abdestin sünnetleri kısmına kadardır. Hasan Çelebi hâşiyede -babasının hâşiyesinde olduğu gibi- daha çok eserde geçen, kitap, taharet, farz, vacip, ism-i cins gibi fıkıh dilinde çokça kullanılan bazı kavramların lügavî ve istulâhî mânâ ve tanımları üzerinde durmuştur. Bu konuda lügat, usul ve tarifât kitaplarında yer alan açıklamaları ve bunlar çevresinde yapılan tartışmaları uzun uzadıya aktarmış, bazı konuları da babasının hâşiyesinden özetlemiştir. Ayrıca Molla Hüsrev'in hatalı olduğunu düşündüğü yerlere de işaret edip gerekli gördüğü açıklamaları yapmıştır.

4) Hâşiye 'ale'd-Dürer: Karaca Ahmed Efendi el-Hamîdî (ö. 1024/1615). Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Ef., nr. 1108, 1b-202a.⁸⁷

Müderrislik ve müftülük yaptı, 1022'de Kudüs kadısı oldu ve orada vefat etti. Fazilet ve ilim sahibi birisi olduğu halde gereken saygıyı görmediği, yoksulluk sebebiyle başkalarına muhtaç olduğu aktarılır. *Şekâik zeyli*, nahivde *Molla Câmî* ve fıkıhta *Dürer* hâşiyesi vardır.⁸⁸

Nüşanın sonunda eserin *Dürer* nüshalarının kenarlarındaki Karaca Ahmed Efendi'ye ait notların toplanmasıyla oluşturulduğu bilgisi vardır.⁸⁹ Müellif *Dürer*'in başından icâre bahsine kadar olan bölümün tamamına hâşiye düşmüş, bu bölümden sonra ise sadece gasp, kefâlet, kaza ve vasiyet bölümlerinden bir iki yere yarım sayfalık bir hâşiye yazarak eserini tamamlamıştır.⁹⁰

86 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 624. Hayatı ve eserleri için bkz. Mustafa İsen, "Kınalızâde Hasan Çelebi", *DİA*, c. 25, s. 417-18.

87 Diğer nüshaları: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1111, 157 vr.; Hamidiye, nr. 466, 182 vr.; Ragıp Paşa, nr. 472, 192 vr.; Afyon, Gedik, nr. 17432, 221 vr.; Manisa İl Halk Ktp., nr. 4583; Manisa, Akhisar Zeynelzâde, nr. 411; Kayseri Raşid Ef., nr. 288, 177 vr.

88 Hayatı ve eserleri için bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 573-74; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; a.mlf., *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, İstanbul 2010, c. 1, s. 272; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 154; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 372; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 1, s. 180.

89 (هذا غاية ما وجد في هوامش نسخ الدرر والغرر من تعليقات المولى الفاضل المرحوم قره جه أحمد أفندي) Yine aynı yerde nüsha kenarında bu nüshanın eserin aslına mukabele edilmiş nüshayla mukabele edildiği" bilgisi de vardır. (بلغ المقابلة بنسخة التي هي قوبلت بأصله.) Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Ef., nr. 1108, vr. 202a.

90 Eseri bu sebeple eksik hâşiyeler arasına aldım.

5) *Mesâkibu'd-dürrer*: Hafız Mahmud b. Abdullah el-Vardârî er-Rûmî (ö. 1045/1635). Beyazıt Ktp., Veliyyüddîn Efendi, nr. 1116, 1b-159a.⁹¹ Eser “hibeden dönme” bahsine kadardır.

Yenice-i Vardar âlimlerinden olup Kur'an ayetleri fihristi olan *Tertib-i Zibâ* isimli eseriyle meşhurdur. Sarf ilminden *Bina*, *Merah* ve *Şâfiye*'ye hâşiyesi, feraize dair iki eseri vardır.⁹²

Müellif, *Dürrer*'deki meselelerle alakalı olarak aklına gelenleri kayda geçmek ve böylece esere hâşiye yazanların izinden gitmek maksadıyla eseri yazmaya başladığını, tamamlamaya muvaffak olursa adını *Mesâkibu'd-Dürrer* koyacağını belirtmiştir. Ancak elimizdeki nüshaya göre muradına nail olamamış ve hâşiye yaklaşık olarak *Dürrer*'in 3/4'üne tekabül eden “hibeden dönme” bahsinde sona ermiştir. Ayrıca elimizdeki nüshada hırsızlık ve mefkud bahisleri gibi bazı bölümler muhtemelen daha sonra hâşiye düşülmek üzere boş yer bırakılarak atlanılmış ve o şekilde kalmış.

Müellif hâşiyede Molla Hüsrev'in ifadelerini “kavlulu” diyerek verdikten sonra varsa konuyla ilgili diğer hâşiye sahiplerinin görüş veya itirazlarını çoğunlukla isim vermeden dile getirmiş ve en son kendi görüşünü “ekûlu” diyerek açıklamıştır. Eserde Vankulu, Azmîzâde gibi meşhur hâşiye sahiplerinden, ayrıca Ebu'l-Meyâmîn Şeyhülislam Mustafa Efendi ve Şeyhülislam Zekeriyâ Efendi gibi bugün için hâşiyesi kayıp olan kişilerden de nakiller vardır. Hâşiyede taharet, namaz, nikâh, talak ve alış-veriş konuları detaylı olarak ele alınmış, diğer konular üzerinde pek durulmamıştır.

6) *el-İhkâm fi şerhi Dürreri'l-hükkâm*: İsmâil b. Abdülganî b. İsmâil ed-Dımaşkî en-Nâblusî (ö. 1062/1652). Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 5184, 5185, 2 cilt (466; 385 vr.)⁹³ Şerh “nikâhta velayet” bahsine kadardır.

Müellif aslen Filistin Nabluslu olup Dımaşk'ta doğdu. Şâfiî mezhebine göre eğitim almasına rağmen bir tartışma neticesinde Hanefî mezhebine geçti. İstanbul'a gelip Şeyhülislam Zekeriyâzâde Yahya Efendi'den mülazım oldu. Dımaşk'ta müderrislik yaptı. Kahire'de Hasan eş-Şürünbülâf gibi Mısır ulemasından ders aldı. Tekrar İstanbul'a gelip müderrislik, kadılık görevleri ve en son Sahn-ı Semân müderrisliği payesi aldı. Fıkah, tefsir ve hadis ilimleri yanında tarih ve edebiyat sahasında da bilgi sahibi idi.⁹⁴

91 Eserin diğer nüshası: Çorum İl Halk Ktp., nr. 1475, 196 vr.

92 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 325-26; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 414. İsmail Paşa ölüm tarihi olarak 1030'u esas alıp 1045 ve 1054 tarihlerinde öldüğüne dair rivayetlerin de var olduğunu söyler.

93 Diğer nüshaları: Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 7193, 341 vr. (Bu nüshada kitabın birinci cildinin her iki cüzü de yer alır. Cuma namazı bahsinin sonuna kadardır); nr. 9859, 297vr. (Bu nüshadan kitabın birinci cildinin ikinci cüzü yer almaktadır. Namaz bahsiyle başlayıp Cuma namazının sonuna kadardır); nr. 9857, 190 vr. (Bu nüshada kitabın ikinci cildinin dördüncü cüzü vardır. Cihâd bahsiyle başlayıp kitabın sona erdiği nikâhta velayet kısmına kadardır).

94 Hayatı ve eserleri için bkz. Şükrü Özen, “İsmail b. Abdülganî”, *DİA*, c. 32, s. 270-71.

Çeşitli konularda eser veren Nâblusî'nin en önemli eseri bu *Dürrer* şerhidir. Muhibbî şerhin Hanefî mezhebi mesailinin büyük bir kısmını içeren kıymetli bir eser olduğu bilgisini vermektedir.⁹⁵ Kaynaklarda müellifin, müsveddesi on iki cüz tutan eseri nikâh bahsinin baş tarafına kadar dört cüz halinde temize çektiği bilgisi vardır.⁹⁶ Yukarıda künyesi verilen iki nüshanın başında bu iki ciltle birlikte kitabın bir üçüncü cildinin daha 1128'de (1716) İbnü'l-Harrât Muhammed Sadık tarafından müellif nüshasından istinsah ettirildiği yazmaktadır.⁹⁷ Buna göre kitabın nikâh bahsinden sonrasını içeren üçüncü bir cildinin daha bulunması gerekir. Zira ikinci cilt nikâh bahisleriyle sona ermektedir.

Müellif, *Dürrer* üzerine onu izah eden *el-İhkâm* isimli bir şerh yazmaya çok istekli olduğunu hatta bu şerhin (müsvedde) bazı kısımlarını Mısır'a gitmeden önce İstanbul, Edirne, Bursa, Halep ve Dimaşk'ta, geri kalan kısmını ise Mısır'da yazdığını söyler. Elimizdeki temize çekilmiş dört cüzün ilki 1047/1637'de Mısır'da,⁹⁸ ikinci cüzü Safer 1048'de (Temmuz 1638) yine Mısır'da,⁹⁹ üçüncü cüzü Muharrem 1049'da (Mayıs 1639) Dimaşk'ta yazılmıştır.¹⁰⁰

Nâblusî şerhin başında ilmi, ehlienden almak için hac sonrası Mısır'a gittiğini ve orada iki önemli fakih Ahmed eş-Şevberî ve Hasan eş-Şürünbülâlî'den ders okuduğunu ve her ikisinden de ders ve fetva için icazet aldığını söyleyerek her iki hocasının da ilim silsilesini verir. Her müellifin senedinin böylece bileneceğini söyleyen Nâblusî, bunun kitapları sıralamaya gerek bırakmayacağı kanaatindedir.

Şerhte *Dürrer*'in ifadeleri üstü çizilerek gösterilmiştir. Bunun dışında, diğer şerh veya hâşiyelerde olduğu gibi "kavluhu" vb. ayrıncı bir ifade kullanılmamıştır. Şerhte meselelerin sadece -doğrudan alakalı oldukları- fikhî yönüyle yetinilmemiş; ayrıca

95 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, c. 1, s. 408.

96 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, c. 1, s. 408; İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, c. 1, s. 35; a.mlf., *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 218.

97 5184 nolu 1. cildin baş tarafında şöyle yazmaktadır: الحمد لله تعالى ملكه بطريق الاستكتاب من نسخة مؤلفه الفقير إلى (الله سبحانه محمد صادق بن محمد بن حسين الشهير بابن الخراط الحنفي غفر له مع المجلد بعده أيضا ومجلد ثالث أيضا الحمد لله تعالى استكتبه لنفسه وللمن شاءه المولى بعد حلولة في) (رحمته أحقر عباد الله محمد صادق بن محمد بن حسين الحنفي الشهير بابن الخراط عفي عنه سنة 1128 مع المجلد الذي قبله ومجلد ثالث بعده) Nüshaların zahriyye kısmında yer alan diğer bilgilere göre bu iki nüsha Zilkade 1143'de (Mayıs 1731) İbn Harrât'ın terekesinden satışla kardeşi Muhammed Emin'e, onun terekesinden de Safer 1152'de (Mayıs 1739) satışla oğlu Muhammed Muhyiddin'e intikal etmiştir.

98 Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Fihrisü mahtûtâtü'l-Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye*, Dimaşk: 1401/1980, c. 1, s. 22-23 (Yazma nr. 7193).

99 İsmail b. Abdülganî, *el-İhkâm*, Dârü'l-Kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 9859. Muhammed Mutî', *Fihrisü mahtûtâtü'l-Dâri'l-Kütübî'z-Zâhiriyye*, c. 1, s. 24-25 (Fihristte kitabın istinsah tarihi olan 1056/1646 yılı verilmiştir).

100 İsmail b. Abdülganî, *el-İhkâm*, Dârü'l-Kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 5185. Muhammed Mutî', *Fihrisü mahtûtâtü'l-Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye*, c. 1, s. 24. (3. ve 4. cüz bu cildin içindedir. Fihristte üçüncü cüzün telif tarihi verilmemiştir).

lügavî, istilahî, usulî ve hatta kelimâî yönleri dahi rivayet ve dirayet açısından açıklanmıştır.¹⁰¹ Eserde hemen her konuda takdirî sorular, bunlara verilen cevaplar, tetimmeler, tenbihler, faideler; va'lem başlığı altında meseledeki detay, ihtilaf ve bilinmesi gereken diğer bilgiler; “ve'l-hasıl” denilerek değerlendirmeler; fûru' başlığıyla metinde geçmeyen diğer ferî meseleler konu edilip çok yönlü, zengin ve geniş bir şerh oluşturulmuştur. Şerhte daha evvel yazılan hâşiyelerden özellikle Vankulu ve Azmîzâde'nin itiraz ve tashihlerine yer verilmiş, bunlara verilen cevaplara ayrıca müellif veya diğer eser ve müelliflere yapılan itirazlara nüsha kenarında “fihî kelâm mâ ...” ifadesiyle işaret edilmiştir. Nâblusî eski bir Şâfiî olarak kitapta Şâfiî mezhebine nispetle nakledilen görüşleri de sıhhat açısından değerlendirmiş ve bazı yerlerde bunların doğru olmadığını tespit etmiştir.¹⁰² Molla Hüsrev'in atıfta bulunduğu kitap veya şahıslardan meşhur olmayanlar hakkında tabakat kitaplarından bilgiler vermiş, gerekli gördüğü yerlerde *Diüner*'de diğer kitaplardan nakledilen meseleleri kaynaklarından tashih etmiştir. Nâblusî şerhinde ayet ve hadislerden naklî delillere ve fıkıh usulüne dair açıklamalara da diğer hâşiyelere nispetle çok daha fazla yer vermiştir. Eserde kaynak olarak çoğunlukla diğer hâşiyelerde olduğu gibi Mâverâünnehir, Anadolu ve Mısır'da kaleme alınmış hicri VI. asır ve sonrasına ait metin, şerh ve fetva kitapları kullanılmıştır. Fakat müellifin kaynakları hadis, usul ve kelimâî kitaplarını da içine alan daha geniş bir yelpazeye sahiptir. Ayrıca şerhte dolaylı yoldan da olsa mezhebin erken dönem eser ve müelliflerinden nakil diğerlerine nispetle daha fazladır. *Diüner* hâşiyeleri içinde farklı bir konuma sahip bu yarım şerh, matbu olmadığı gibi mevcut kataloglara göre Türkiye kütüphanelerinde yazma nüshası da yoktur.

7) *Netâiciü'n-nazar fi havâşî'd-Diüner*: Müftü Nuh b. Mustafa (ö. 1070/1660). İstanbul: Cemal Efendi Matbaası 1314, I. cilt (441 s.);¹⁰³ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 652, 653, 654, (482, 536, 235 vr.).¹⁰⁴ Hâşîye “gasp” bahsine kadardır. Nuh Efendi bu bölüme geldiğinde vefat etmiştir.¹⁰⁵

Müellif Amasya'da doğdu. Bir süre Konya müftülüğü yaptı. Halvetî tarikatına intisap etti. Dönemin Mısır valisiyle Mısır'a gitti ve Kahire'de vefat etti. Fazilet sahibi

101 Örneğin Nâblusî şerhin başında besmeleyle ilgili kısımda kelimâî ilminin meşhur isim-müsemma tartışmasına değinmiş, bu konuda yazdığı risaleden bahisle meselede 42 görüş olduğunu söyleyerek, şerh uzamasını diye özetle tercih edilen görüşü vermekle yetinmiştir.

102 Örneğin bkz. İsmail b. Abdülganî, *el-lhkam*, Dârü'l-Kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 5184, 37a.

103 Eserin birinci cildinin sonunda, ikinci cildin zekât bahsiyle başlayacağı belirtilmekle birlikte eserin ikinci cildine ulaşlamamıştır.

104 Eserin Türkiye kütüphanelerinde 20 kadar yazma nüshası bulunmaktadır.

105 Nuh Efendi, *Netâiciü'n-nazar*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 654, 235a. Aynı yerde müstensih Nuh Efendi için şu beyti yazmıştır:

مَسَائِدُ الْعِلْمِ مَاثُوا فَأَبْكُوا عَلَيْهِمْ وَنُوحُوا
وَأَعْلَمُ الْكُلِّ عِنْدِي مُحَقِّقُ الْعِلْمِ نُوحُ
فَرَحْمَةُ اللَّهِ رَبِّي لِرُوحِ نُوحٍ وَرُوحُ

ve geniş malumatı olan bir âlim olup 100 kadar eseri vardır.¹⁰⁶ Muhibbî birçok ilimde özellikle de tefsir, fıkıh, usul ve kelamda üstün seviyede, adı ve ilmi meşhur bir âlim olduğunu nakleder.¹⁰⁷ Hanefî mezhebinin son dönem muhakkiklerinden Keşmîrî (ö. 1933) onun İbnü'l-Hümâm'dan sonra gelen zeki ve müteyakkız bir alim olup *Dürer* üzerine yazdığı hâşiyede dile getirdiği konulardan muhakkik biri olduğunun anlaşıl-
dığını söyler.¹⁰⁸ İbn Âbidîn de kendisinden Allâme Nuh Efendi diye bahseder.¹⁰⁹ Eserin yazma nüshalarında da müellifin adının yanında allâme, eşsiz (vahîdu dehrih, ferîdu asrih) vb. övgü dolu sıfatlar zikredilir.

Müellif eserini “Bunlar *Netâici'n-nazar* adını verdiğim *Dürer* ve *Gurer*'e düştüğüm hâşiyelerdir” diyerek tanıtır. Nuh Efendi Molla Hüsrev'in ifadelerini “kavlulu” başlı-
ğıyla verdikten sonra “ekûlu” diyerek kendi izahını verir. Eser yarım kalmış olmasına rağmen *Dürer*'in en geniş hâşiyelerinden biridir. Eserde klasik hâşiye geleneğine uygun olarak konu başlarında dil bahisleriyle alakalı lügavî ve istlahî tanımlara, ilim ehlinin ilgili açıklama ve ihtilaflarına, ayrıca konuların birbiri arasındaki ilişkilere genişçe yer verilir. Vankulu ve Azmîzâde, eserde itiraz ve tashihleri hemen her konuda bazen tasdik bazen de tenkît amaçlı zikredilen iki önemli şahsiyettir. Mısır ulemasından Zeynüddin b. Nüceym, kardeşi Ömer b. Nüceym, İbnü'l-Hümâm, görüş ve tahkiklerine en çok yer verilen kişilerdir. Yakup Paşa, Sa'dî Çelebi, İbn Kemal Paşa, İbrahim el-Halebî, Ali el-Makdisi, Babertî, İtkânî, Kasım b. Kutluboğa, Kınalızâde, Ahi Çelebi, Zeylâi, Bircendî gibi alimler kendilerinden nakil yapılan diğer müellifler arasında adı en çok geçenlerdir. Eserde naklî deliller ve bunlarla ilgili yorumlar daha çok *Hidâye*'nin hadislerini tahrîc eden eserlerden, Kasım b. Kutluboğa'nın *Ihtiyâr* tahrîcinden, İtkânî'nin *Gâyetü'l-beyân*'ından ve İbn Hacer'in *Sahih-i Buhârî* şerhinden verilmiştir. Eserde kaynak olarak -diğer hâşiyelerde olduğu gibi- Hanefî mezhebinin meşhur metin, şerh ve fetva kitapları kullanılmıştır. Mezhebin erken dönem eser ve müelliflerinden dolayı da olsa rivayetlere yer verilmiştir. Ayrıca müellifin eserini Mısır'da yazmış olması sebebiyle o bölgenin önemli eserleri ve yine bölgenin etkisiyle konunun rivayet açısından desteklenmesi amacıyla rivayet kitaplarına da sıkça başvurulmuştur.

106 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 498; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 416; Ömer Türker, “Nüh b. Mustafa”, *DİA*, c. 33, s. 230-31. Hayatı ve eserleri için bkz. Hafsa Şenses, “Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü'ş-Şerife fi Tenzihi Ebî Hanife İsimli Eserin Tahlil ve Tahkîki”, Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008, s. 4-35.

107 Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, c. 4, s. 458-59.

108 Muhammed Enver el-Keşmîrî, *Feyzü'l-Bârî 'alâ Sahih-i'l-Buhârî*, Beyrut 2005, c. 1, s. 458. Burada yanlışlıkla hâşiyenin *ed-Dürü'l-muhtâr* üzerine olduğu yazılıdır. Ancak *ed-Dürü'l-muhtâr* Nuh Efendinin vefatından sonra telif edilmiş bir eser olduğu için bunun doğru olması mümkün değildir. *Feyzü'l-Bârî*'nin Keşmîrî'nin talebelerinin aldığı notlardan telif edilen bir eser olması sebebiyle burada talebelerin *Dürerü'l-hükkâm* ile *ed-Dürü'l-muhtâr*'ı karıştırmış olmaları veya bunun bir baskı hatası olması kuvvetle muhtemeldir.

109 İbn Âbidîn *Reddü'l-muhtâr* adlı hâşiyesinde 70 kadar yerde Nuh Efendi'den nakil yapmaktadır.

Eser, müellifin ele aldığı meseleleri yerine göre dil bilimleri, rivayet ve dirayet açısından etraflıca incelemiş, akla gelebilecek itiraz ve sorulara, bunların cevaplarına yer vermiş ve sonunda kendi tahkikini dile getirmiş olması hasebiyle mezhep içinde ulemanın haklı takdirini kazanmıştır. Eser tamamlanamamış olmasına rağmen sadece *Dürer*'in muteber hâşiyeleri arasında sayılmakla kalmamış, aynı zamanda Hanefi mezhebinin önemli kaynakları arasında yer almıştır.

8) *Ta'likât 'ale'd-Dürer*: Muhammed Emin b. Abdülhay¹¹⁰ el-Üsküdârî (ö. 1149/1736). Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 115, 1b-45b (Müellif hattı).

Aziz Mahmud Hüdâî'nin kızından torunu Abdülhay Efendi'nin oğludur. Başarılı bir tahsil ve tedris hayatı olmuş, kısa zamanda ders halkasına pek çok talebe katılmıştır. Eserlerinin birçoğu Valide Sultan Kütüphanesi'ndedir.¹¹¹

Müellif, bu eserini, bazı kabiliyetli ilim ehliyle¹¹² müzakere esnasında, daha evvel meşhur hâşiyelerde ele alınmamış açıklama ihtiyacı duyulan veya izahı mümkün olduğu halde sadece tenkit edilen yerler üzerine tamamlayıcı bir hâşiyeye olarak yazdığını ifade eder. Eser sadece kitâbu'l-hudûd, kitâbu'serika, bâbu kuttâi't-tarîk, kitâbu'l-eşribe ve kitâbu'l-cinâyetin baş tarafını içeren müellifin vefatı sebebiyle yarım kalmış, müsvedde halinde bir hâşiyedir.¹¹³ Hâşiyede kelimelerin zaptı, lügat manaları, meselelerin izahı, özellikle Azmîzâde ve Vankulu Mehmed Efendi'nin tenkitlerine cevap, ayrıca Ahî Çelebî (Ahîzâde Yusuf Efendi), Yakup Paşa,¹¹⁴ Çivizâde Mehmed Efendi gibi âlimlerden de çoğu zaman tasdik, bazen de tenkit amaçlı yapılmış nakiller vardır. Eserin kenarlarına çeşitli notlar ve metinde kendisine üstü kapalı atf yapılan kişilerin isimleri düşülmüştür.

9) *Hâşiyeye 'ale'd-Dürer*: Fazlızâde Hacı Mehmed b. Hacı Mehmed (ö. 1177/1763'ten sonra). Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1597, 1b-391b (Müellif hattı). Eser oruç bahsine kadardır.

Bursalı Mehmed Tahir bu eser sahibinin İstanbullu tabiplerden, *Müfredât-ı Tıp* isimli Türkçe eserin yazarı Fazlızâde Mehmed Çelebi olduğunu söyler.¹¹⁵

110 Nüshada müellifin adı Muhammed Emin b. Mehmed el-Üsküdârî olarak geçmektedir. *Hâşiyeye-i Dürer*, Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 115, 1a.

111 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 400-01. Valide Sultan Kütüphanesi'ndeki kitaplar bugün Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Kemankeş koleksiyonunda yer almaktadır.

112 Nüshanın kenarında bu kişilerin, Kemankeş Abdülkadir Efendi, Şeyh İbrahim, Mustafa ve Hacı Mustafa... olduğu yazmaktadır. Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 115, 1a.

113 Nüshanın kenarında "müellif-i kitab işbu mahalle geldiğinde intikal-i dar-i beka etmiştir. Rahmetullahi 'aleyhi" ifadesi yer almaktadır. 45b.

114 Ahî Çelebî ve Yakup Paşa'dan yapılan nakiller bu zatların Sadrüşşerîa'nın Şerhu'l-*Vikâye* adlı eseri üzerine yazdıkları hâşiyelerdendir. Örneğin bkz. 29b; 34a.

115 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 207.

Eserin kütüphanelerde ulaşılabilen tek nüshası eksik olup oruç bahsinin baş taraflarında sona eren,¹¹⁶ içinde birçok ekleme ve çıkarma bulunan müellifin müsvedde nüshasıdır. Nitekim müellif de eserin başında hâşiyeye müsvedde olarak başladığını belirterek Allah'tan kendisini eserini tamamlamaya ve temize çekmeye muvaffak kalmasını niyaz etmektedir.

Eserde, klasik hâşiye geleneğine uygun olarak, konunun lügavî ve istilâhî açıklama ve tanımlarına, konular arası alakalara yer verilmiş, konu etrafındaki açıklama ve tartışmalar, ayrıca Molla Hüsrev'in bazı ifade, tercih ve tashihleri, mezhebin meşhur metin ve şerhlerinden nakillerle çoğu zaman izah edilmiş, bazen de tenkide tabi tutulmuştur. Molla Hüsrev'e yapılan itiraz ve bunlara verilen cevaplar da eserde önemli bir yer tutmakta olup, özellikle Azmîzâde'nin itirazları hemen her sayfada zikredilerek cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Meselelerin mezhepler arası ihtilaflarına, usul boyutuna ve naklî delillerine ise, diğer birçok hâşiyede de olduğu gibi, belli yerler dışında değinilmemiştir.

10) Hâşiye 'ale'd-Dürr: Meçhul müellif (1279/1862'li yıllar). Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 201, 1b-66b. Eser "talâktan sonra eşe dönme" (bâbu'r-rec'at) bahsine kaddır. Kitapta, üzerinde vakfeden Abdullah b. Abbas'ın adı yazan 1279/1862 tarihli vakıf mührü vardır. Eserin bu tarihten önce telif edilmiş olması gerekir.

Müellifi belli olmayan bu eser *Dürr*'in "taharet" bahsinden "iddet içinde eşe dönme" bahsine kadar olup daha çok *Dürr*'in ifadelerini açıklamak için yazılmış, fazla kaynak kullanmayan ama naklî delil/hadis zikretmeye özen gösteren kısa bir hâşiyedir.

3. Kısmî Şerh, Hâşiye ve Ta'likler

Bu bölümde kısmî olarak isimlendirilen mesele, bölüm ve tenkit-cevap odaklı çalışmalara yer verilmiştir. En fazla eser bu bölümde bulunmaktadır. Eserler müelliflerin ölüm tarihlerine göre sıralanmış olmakla birlikte, aynı konu hakkında yazılmış olanlar, konu bütünlüğü açısından alt alta verilmiştir.

a. Mesele Odaklı Çalışmalar

Dürr'deki istihlaf ve tahkîm meselesi ile kurban, diyet, talak, şufa, hibe, gasp ve kefalet bahislerinden birer mesele hakkında risale, hâşiye ve ta'likler yazılmıştır.

1) Risale *fî'l-istihlâf li'l-hutbe ve's-salât fî'l-cum'a*: Şeyhülislâm Şemseddin Ahmed b. Süleyman Kemalpaşazâde (ö. 940/1534). *Resâilü İbn Kemâl*, İstanbul: Matbaa-i İkdâm, 1316, c. 1, s. 113-116.¹¹⁷

Müellif Amasya'da eğitim alıp önce askerî sınıfa girdi. Daha sonra ilmiye sınıfına geçmeye karar verip çeşitli hocalardan ders aldı. Edirne, Üsküp ve İstanbul'da

¹¹⁶ Hâşiyenin tam sayfanın sonunda aniden bitmesi ve bir sonraki sayfanın ilk kelimesinin sayfanın altında bulunması (takîb) eserin devam ettiği izlenimini vermektedir.

¹¹⁷ Eser ayrıca Hâdimî'ye ait risaleleri bir araya getiren *Mecmûatü'r-resâil* isimli eser içinde de yer alır. Bkz. *Mecmûatü'r-resâil*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302, s. 215-216.

müderreslik yaptı. Edirne kadılığı, Anadolu kazaskerliği ve son olarak 932/1526'da şeyhülislamlık makamına getirildi. XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı coğrafyasının en önemli ilim ve kültür adamlarından gösterilen Kemalpaşazâde hadis, tefsir, fıkıh gibi dinî ilimler başta olmak üzere tarih, edebiyat, felsefe, dil ve tıp alanında da eserler vermiştir.¹¹⁸ Kemalpaşazâde'nin *Dürer*'deki istihlâf konusuna reddiyesi vardır.¹¹⁹

Risale, imamın Cuma hutbesi ve namazı için yerine başkasını geçirmesi (istihlâf) konusuyla alakalı olarak Molla Hüsrev'in *Dürer*'de zikrettiği hükme reddiye olarak kaleme alınmıştır. Molla Hüsrev "İmamın Cuma hutbesi için başkasını yerine geçirmesi hiçbir surette caiz değildir. Namazda ise ancak abdest bozulması durumunda caizdir" der. Kemalpaşazâde yazdığı bu risalede Molla Hüsrev'e itiraz ederek meseleyi yanlış anlayıp, yanlış aktardığını iddia etmiştir.

Bu mesele daha sonraları *Dürer* hâşiyeleri içinde tartışıldığı gibi, aşağıda geleceği üzere, konu hakkında Şürünbülâlî, Nuh Efendi ve Hâdimî tarafından savunma ve red amaçlı müstakil risaleler de yazılmıştır.

2) İthâfu'l-erîb bi-cevâzi'stinâbeti'l-hatîb. Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659). Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1184, 158b-171a.¹²⁰

Şürünbülâlî istihlâf meselesinde Molla Hüsrev'in hatalı olduğuna *Dürer* hâşiyesinde kısaca değinip geçtiğini fakat bazı arkadaşlarının konuyu rivayet ve dirayet açısından açıklamasını istemesi üzerine bu eseri yazdığını söyler. Risale 10 Muharrem 1046'da (14.06.1636) telif edilmiştir.

Şürünbülâlî risalesinde, Molla Hüsrev'in "İmamın Cuma hutbesi için başkasını yerine geçirmesi hiçbir surette caiz değildir. Namazda ise ancak abdest bozulması durumunda caizdir" sözünün asılsız olduğunu söyleyip mezhep içinde muteber kaynaklardan ve *Hidâye* sahibinin bir diğer eseri *Tecnis*'ten yaptığı nakillerle Molla Hüsrev'in hatalı olduğunu ispatlar. Ardından Kemalpaşazâde'nin risalesindeki hataları dile getirip onlar hakkında da açıklama yapar.

3) Fethu'l-celîl 'alâ abdihî'z-zelîl fî beyâni mâ verede fî'l-istihlâf fî'l-cumua mine'l-ekâvil: Müftü Nuh b. Mustafa (ö. 1070/1660). Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 652, 41a-43b.¹²¹

Nuh Efendi de bu kısa risalesinde Şürünbülâlî gibi Molla Hüsrev'in hatalı olduğunu ve bu konuda *Tebyînü'l-hakâik* sahibi Zeylaî'ye uyararak *Hidâye* sahibinin sözünü yanlış yorumladığını söyler.

4) Risâle fi defi mâ evrede İbnu'l-Kemâl 'ale'd-Dürer fî'l-istihlâf: Ebü Saîd Mehmed Efendi el-Hâdimî (ö. 1176/1762). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302, s. 217-219. Eser Hâdimî'ye ait risaleleri bir araya getiren *Mecmûatü'r-resâil* içinde yayımlanmıştır.

118 Hayatı için bkz. Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. 25, s. 238-40.

119 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 141.

120 Eserin Türkiye kütüphanelerinde 10'dan fazla nüshası vardır.

121 Risalenin diğer nüshaları: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1782; Laleli, nr. 833.

Hâdimi üç sayfalık bu risalesinin ilk sayfasında İbn Kemâl'in reddiyesini özetledikten sonra konuya girmekte ve meselede tafsil olduğunu ve buna göre Molla Hüsrev'in görüşünde bazı yönlerden haklılık payı bulunduğunu açıklamakla birlikte hem Molla Hüsrev hem de İbn Kemâl'in görüşlerinin fıkıh kitaplarında nakledilen genel kanaate aykırı olduğunu zikreder. Fıkıh kitaplarında nakledilen genel kanaate göre, imam bir özür olsun veya olmasın sultandan izin almadan hem Cuma hutbesi hem de Cuma namazı için yerine başkasını geçirebilir.

5) *Rakmü'l-beyân fî diyeti'l-mafsil ve'l-benar*: Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr eş-Şürübülâlî (ö. 1069/1659). Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2470, 451a-452b.¹²²

Risale, Şürübülâlî'nin *Dürrer*'de yer alan diyetle ilgili birkaç mesele hakkında Molla Hüsrev'e yaptığı itirazları içermektedir. Risalede Molla Hüsrev'in bu meselelerde verdiği hükümlerin mezhebin kaynaklarında yer alanlara muhalif olduğu söylenerek doğru hükümler aktarılmaya çalışılmıştır.

6) *Teyşîrü'l-alîm li-cevabi't-tahkîm*: Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr eş-Şürübülâlî (ö. 1069/1659). Süleymaniye Ktp., nr. 1044, 269a-270a.

Risale, Molla Hüsrev'in " tarafların karşılıklı rızasıyla tayin edilen hakem, konu hakkında hüküm vermeden önce taraflardan her birinin diğerinin rızasına gerek kalmadan tahkîmden vazgeçebileceği" hükmüne gerekçe olarak ileri sürdüğü kaideyi açıklamakta olup, Rebülevvel 1068'de (Aralık 1657) telif edilmiştir. Konu hakkında Şürübülâlî dışında Minkârîzâde, Fâzıl Emîr, Süleyman el-Benûferî, Muhammed er-Rahabî ve Halil Efendi de risale yazmışlardır.

7) *Risâle fî mes'ele't-tahkîm*: Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi (ö. 1088/1678). Köprülü Ahmed Paşa Ktp., nr. 334, 200a-200b.¹²³

Minkârîzâde ailesinin tanınmış ilk ferdi Mekke kadısı Ömer Efendi'nin oğludur. Çeşitli hocalardan ders aldıktan sonra Şeyhülislam Hocazâde Esad Efendi'den mü-lazım oldu. İstanbul'un çeşitli medreselerinde 13 yıl müderrislik, Mekke, üç defa Kahire ve İstanbul kadılığı yaptı. Ardından Rumeli kazaskerliği ve kısa bir süre sonra şeyhülislamlık makamına getirildi. 11 yıl kadar bu makamda kaldı. *Fetâvâ*'sı, çeşitli konularda risale ve bazı kitaplara hâşiyeleri bulunan Minkârîzâde'nin kaynaklarda geçmese de kütüphane kayıtlarında *Dürrer*'de geçen tahkîm meselesi üzerine bir risalesi vardır.¹²⁴

Şürübülâlî'ye ait bir önceki risale gibi Molla Hüsrev'in tahkîmle ilgili yukarıda zikredilen hükme gerekçe olarak ileri sürdüğü kaidenin açıklamasını yapan bir yapraklık kısa bir risaledir.

122 Eserin, kütüphane kataloglarına göre Türkiye'de dokuz nüshası daha vardır.

123 Diğer nüsha: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2834, 140b-141b. Risale Şevval 1062'den (Eylül 1652) önce yazılmış olmalıdır. Zira aşağıda gelecek bu tarihte yazılmış diğer bir risalede, bu risale ve ona reddiye olarak yazılan Fazıl Emir isminde bir zata ait olan diğer bir risaleden bahsedilmektedir.

124 Hayatı ve eserleri için bkz. Mehmet İpşirli, "Minkârîzâde Yahyâ Efendi", *DİA*, c. 30, s. 114-15.

8) *Risâle fî meseleti't-tahkîm*: Fâzıl Emîr (ö. 1062/1652'den sonra). Köprülü Ahmed Paşa Ktp., nr. 334, 200b-201a.

Hakkında bilgi bulunmayan Fazıl Emîr'in bu eseri, Minkârîzâde'nin yukarıda adı geçen risalesinde konuyla ilgili yaptığı açıklamalara eleştiri ve reddiye sadedinde yazılmış kısa bir risaledir.

9) *Risâle fî meseleti't-tahkîm*: Süleyman el-Benûferî (ö. 1062/1652'den sonra). Köprülü Ahmed Paşa Ktp., nr. 334, 10 Şevval 1062 (14.09.1652), 201a-202a.

Müellifin bu risalesi, Minkârîzâde'yi savunma ve ona reddiye olarak Fazıl Emir tarafından kaleme alınan risaleye cevap maksadıyla yazılmıştır.

10) *Risâle fî meseleti't-tahkîm*: Muhammed b. Abdurrahman er-Rahabî (ö. 1088/1678'den sonra). Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2834, 146a-149a.

Molla Hüsrev'in ve Minkârîzâde'nin tahkîm meselesiyle alakalı olarak dile getirdikleri delil ve ifadeleri münazara usulüne göre eleştiren bir diğer risaledir.

11) *Hâşiye 'alâ risâleti Minkârîzâde fî meseleti't-tahkîm*: Ebu'l-Felâh Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1097/1686'dan sonra).¹²⁵ Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 113b-116a (1151/1738'de müellifin nüshasından istinsah edilmiştir).¹²⁶

Bursalı Mehmed Tahir, müellifin Aydınli âlim bir zat olduğunu söyleyip bazı kitaplara yazdığı hâşiyelerin adını vermektedir.¹²⁷ Kaynaklarda geçmese de Nuru Osmaniye Kütüphanesi'ndeki kendi eserlerini içeren iki mecmua içinde *Dürer*'in bazı bölüm ve meseleleri üzerine yazdığı şu hâşiyeleri vardır: Yukarıda geçen Minkârîzâde'nin tahkîm risalesine, *Dürer*'in abdestle alakalı bölümüne,¹²⁸ yemin bölümüne (kitâbu'l-eymân),¹²⁹ talâk¹³⁰ ve kurban bahsinden birer meseleye hâşiye.¹³¹

Halil Efendi'nin burada zikredilen ilk eseri, Minkârîzâde'nin yukarıda geçen tahkîmle alakalı risalesine münazara usulüne göre yazılmış bir hâşiye olup daha çok Minkârîzâde'nin ifadelerindeki açıkları tespit etmeye yöneliktir.

12) *Tahrîr 'alâ bahs fî'd-Dürer min âhiri'l-udhiye*: Muhammed b. Nureddin Mahmud el-Bâkânî (ö. 1003/1594'den sonra) Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde, nr. 710, 247b-248a.

125 Mehmed Tahir ölüm tarihini 1170/1756 olarak vermektedir. Aşağıda gelecek olan müellifin diğer bir hâşiyesinin sonunda eseri 1097/1686'da telif ettiği yazmaktadır. Mehmed Tahir'in verdiği tarihe göre müellifin bu tarihten sonra 75 yıl daha yaşamış olması gerekir ki, bu uzak bir ihtimaldir.

126 Eserin diğer nüshaları: Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1490, 46b-49a; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2834, 142a-144b.

127 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 345. Şehid Ali Paşa nr. 2834'de kayıtlı bir risalesinin başında kendisinden kazasker olarak bahsedilir.

128 Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 120b-133a; nr. 1490, 110b-124b.

129 Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 45b-108a; nr. 1490, 47b-106b.

130 Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 109b-112a; nr. 1490, 39b-42a.

131 Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1490, 107b-109b.

Müellifin babası *Nukâye* ve *Mültekâ* üzerine yaptığı şerhler, *el-Bahru'r-râik*'a yazdığı tekmile ve yine aynı esere yaptığı ihtisarla tanınan Nureddin lakaplı Dımaşklı Hanefi fakihî Mahmûd b. Berekât el-Ensârî'dir (ö. 1003/1594).¹³²

Bir yapraklık bu risalede *Dürrer*'in kurban bahsinde geçen "kişinin kendisine emanet bırakılan koyunu kurban etmesi" durumunda kurbanın, kesen kişi adına geçerli olup olmayacağı konusunda Hanefi fakihleri arasında geçen tartışmada Molla Hüsrev'in Sadrüşşerîa'ya (ö. 747/1346) verdiği cevap eleştirilerek Sadrüşşerîa'nın görüşü desteklenmiştir.

13) *Hâşiye 'alâ mes'ele min kitâbi'l-udhiye mine'd-Dürrer*: Ebu'l-Felâh Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1097/1686'dan sonra). Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 107b-109b. 7 Zilhicce 1097'de (22.10.1686) telif edilmiştir.

Halil Efendi'nin *Dürrer* üzerine yazdığı bir diğer hâşiyedir. Bir önceki Muhammed el-Bâkânî'nin eseri gibi Molla Hüsrev'in emanet koyunu kişinin kendi adına kurban etmesi konusunda Sadrüşşerîa'ya verdiği cevabı eleştirmektedir.

14) *Hâşiye 'alâ bahsi enti tâlik ve enti talâk mine'd-Dürrer*: Ebu'l-Felâh Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1097/1686'dan sonra). Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 109b-112a. Müellif nüshasından istinsah edilmiş nüshadan 1161/1748'de istinsah edilmiştir.¹³³

Halil Efendi'nin *Dürrer*'in talak bahsinde geçen "enti tâlik" ve "enti talâk" ifadeleriyle verilen talaklarla ilgili teknik ayrıntıları, Molla Hüsrev'in tam olarak açıklamadığı gerekçesiyle yazdığı hâşiyesidir.

15) *Ta'lûka 'alâ mes'ele min kitâbi'ş-şufa mine'l-Dürrer*: Meçhul müellif (ö. 1000/1592'den sonra). Süleymaniye Ktp., Mesih Paşa, nr. 103, 42b-43b.

Bu kısa risale, Molla Hüsrev'in *Dürrer*'de şufa konusuyla alakalı olarak *Vikâye*'de geçen bir kelimenin irabının yanlış olduğunu ve bunun bir müstensih hatası olabileceğini söylemesi üzerine yazılmış olup, *Vikâye*'de geçen kelimenin irabının doğru olduğu, irap konusunda Molla Hüsrev'in hata ettiği Arap dili gramer kuralları çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Nüsha kenarında aynı konuda Vankulu'nun yazdıklarına da yer verilmiştir.

16) *Ta'lûka 'alâ mes'eleteyn mine'l-Dürrer*: Meçhul müellif (ö. 1040/1631'den sonra). Süleymaniye Ktp., Mesih Paşa, nr. 103, 44b-47a.

Görevinden haksız yere çok kısa bir sürede azledilip zor durumda kaldığını söyleyen müellif, bu durumunu bir risale eşliğinde zamanın padişahına arz etmeye karar verir. Müellif risalesinde Azmîzâde'nin Molla Hüsrev'in biri hibe, diğeri de gasp bahsinde yer alan iki ifadesine yaptığı izah ve itirazları eleştirmekte ve bu iki meselede Azmîzâde'nin hatalı olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

¹³² Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, c. 4, s. 317.

¹³³ Eserin diğer nüshası: Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1490, 39b-42a.

17) *Risale fi'l-kefâle*: Darende müftüsü Musullu Fethullah b. Mahmud (ö. 1208/1793'den sonra). Konya Bölge Ktp., Malatya Darende, nr. 599, 126b-130b.

Aslen Musullu olup Darendeli Hüseyin Paşa tarafından Darende'ye getirilmiş, Darende müftülüğü ve Hatuniye Medresesi müderrisliği yapmıştır.¹³⁴ 200'den fazla eser telif ettiği¹³⁵ bilinen müellifin bazı eserlerindeki telif tarihi kayıtlarından 1208/1793'ten sonra vefat ettiği sonucuna varılmıştır.¹³⁶

Müellif eseri Şevval 1131'de (Ağustos 1719) kendisine Musullu bir âlimden gelen *Dürer*'deki bir meseleyle ilgili soru üzerine yazdığını açıklar. Mesele mal kefaletinin fâsîd bir şarta bağlanması durumunda kefaletin geçerli olup olmamasıyla alakalıdır. Müellif bu kısa risaleyi aynı yılın Zilhicce ayının sonunda tamamlamış ve Ramazan 1150'de (Ocak 1738) Darende'de tekrar yazmıştır.

b. Bölüm Odaklı Çalışmalar

Dürer'in dibace/giriş kısmı, abdest ve yeminle alakalı bölümleri üzerine yapıldığı tespit edilebilen şerh, hâşiye ve ta'lik çalışmaları şunlardır:

1) *Hâşiye 'alâ dîbâceti'd-Dürer*: Ali b. Müslim b. Âmir b. Hasen b. Sâlih es-Süleymî el-Mâlikî el-Kayserî (ö. 1008/1600'dan sonra). Süleymaniye Ktp., nr. 424, 174b-175b.

Dürer'in dibacesindeki bazı kelimeleri açıklayan iki yapraklık kısa bir hâşiyedir. Hâşiyenin sonunda yeren alan ferağ kaydından eseri yukarıda adı geçen kişinin yazdığı anlaşılmaktadır.

2) *Nuhbetü'l-Fiker 'ale'd-Düreri ve'l-Gurer*: Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Mekki el-Hanevî el-Hamevî (ö. 1098/1687). Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3631, 30b-96b.

Müellif Hama'da doğup Mısır'da yetişmiştir. Kahire Süleymaniye ve Hüseyiniye medreselerinde ders verdi. İbn Nüceym'in *el-Eşhâb ve'n-nazâir*'ine yazdığı *Gamzü uyûn'l-besâir* isimli şerhiyle tanınır. Eserleri arasında *Dürer*'in dibacesi/giriş kısmı üzerine geniş izahlı bir şerhi de vardır.¹³⁷

Eser, Halil isminde bir talebesinin, müellifin *Dürer* kenarındaki notlarını *Nuhbetü'l-fiker* adıyla derlemesinden meydana gelmektedir. Notların büyük bölüm dibâce şerhi olup bir kısmı da abdestle alakalıdır.¹³⁸ Müellif bu eserinde Molla Hüsrev'in dibacede yer alan ifadelerini kelime kelime ele alarak, kaynaklardan nakillerle lügat,

134 Ahmet Akgündüz ve diğerleri, *Darende Tarihi*, İstanbul, 2002, s. 132.

135 İsmail Fehmi Öztürk, *Darende Tarihi*, Düzce, 1962, s. 20.

136 http://fikiryolu.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1116:musullu-fethullah-efendi&catid=58:nsanlarmz&Itemid=80 (06.11.2015).

137 Hayatı ve eserleri için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Hamevî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, c. 15, s. 456-57; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 165.

138 Eser, büyük bir bölümünün dibâce şerhi olup abdestle alakalı kısmın çok kısa olması ve ayrıca eserin diğer bir nüshasında (Laleli, nr. 3703, 89b-119b) sadece dibâce bölümünün şerhi bulunması sebebiyle bu bölüme alınmıştır.

gramer ve edebî sanatlar açısından gerekli tüm açıklamaları çok detaylı bir şekilde yapmakta, ilgili tanım ve kuralları zikretmekte, takdiri soru ve cevaplarla konuyu etraflıca ele almaktadır.

3) Ta'likât 'alâ dibâceti'd-Düer: Meçhul müellif (ö. 1098/1687'den sonra). Süleymaniye Ktp., Darülmecnevi, nr. 159, 17a-20a.

Eser *Düer*'in dibacesi üzerine yazılmış bir ta'likadır. Müellif ta'likanın sonunda bunu adını vermediği bir şerhten özetlediğini söyler. Yukarıda geçen Hamevî'ye ait şerhle yapılan karşılaştırma sonucunda bu ta'likanın adı geçen şerhten özetlendiği tespit edilmiştir.

4) Ta'likât 'alâ dibâceti'd-Düer: Hüseyin el-Asbaî es-Serâî (ö. 1145/1732'den sonra). Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa, nr. 17418, 1145/1732, 1b-6b.

Düer'in dibâcesinin kısa bir hâşiyesidir. Sonunda Mevlana Hüseyin el-Asbaî es-Serâî'nin yazdıklarındandır (muharrerat) denilmektedir.

5) Ta'likât 'alâ dibâceti'd-Düer: Küçük Ahmedzâde Ebu Bekir el-Âmidî (ö. 1190/1776). Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 812, Muharrem 1144 (Temmuz 1731), 40b-50b.

Küçük Ahmedzâde olarak meşhur olan bu zat Diyarbakırlı olup orada vefat etmiştir. *Beyzâvî* tefsiri üzerine hâşiyesi, *Buhârî* şerhi ve bazı konularda risaleleri olduğu bilinmektedir.¹³⁹ Kaynaklarda geçmese de kütüphane kayıtlarında *Düer* dibacesi üzerine yazdığı bir ta'likası bulunmaktadır.

Küçük Ahmedzâde ta'likanın başında *Düer*'in dibacesinin birçok teşbih ve telmih ile dolu olup bunların hiçbirinin müellif tarafından açıklanmadığını, bu bölümün anlaşılmasını kolaylaştırmak için *Düer* dersleri vermeye başladığında kitabın ilgili bölümüne bir ta'lika yazdığını söyler. Ta'likada müellifin söylediği gibi *Düer*'in dibacesinde yer alan bazı ifade ve cümlelerin edebî sanatlar yönünden açıklamalarına yer verilmiştir. Nüsha kenarında müellifin bazı notları da vardır.

6) Hâşîye 'alâ evâilî'd-Düer: Darende müftüsü Fethullah b. Mahmud (ö. 1208/1793'den sonra). Konya Bölge Ktp., Malatya Darende, nr. 599, 1b-124b.

Müellif, *Düer* üzerine hâşîye yazarların birçoğunun dibace kısmını şerh etmemeleri ve Darende kadısının isteği sebebiyle bu hâşîyeyi yazmıştır. Eseri Cemaziyelevvel 1150'de (Eylül 1737) tamamlamış ve aynı yılın Ramazan ayı başında temize çekmiştir.

Müellif eserine 1121 yılında talebeliğini yaptığı hatip ve müderris olan Halil isminde bir zattan rivayet ettiği "İlim bir hazinedir. Anahtarı ise sualdir."¹⁴⁰ hadisiyle başlamaktadır. Ardından da Molla Hüsrev'in hayatı hakkında bilgi verir. Eser

¹³⁹ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 311.

¹⁴⁰ Kaynaklarda rivayetin mevzu olduğu yönünde açıklamalar bulunmaktadır. Bkz. Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevdûa ve eseruha's-seyyiu 'ale'l-ümme*, Riyad: 1412/1992, c. 1, s. 447.

Dürer'in dibacesi üzerine yazılmış en uzun şerh olma özelliğine sahiptir. Müellif şerhte dil, lügat ve edebiyatla ilgili birçok eserden nakille konuları çok detaylı bir şekilde ele almıştır.

7) Şerhu hutbeti kitâbi Düreri'l-hükkâm: Çerkez Yâkûb b. İbrahim (ö. 1307/1890'den sonra). Mısır: Muhammed Mustafa Matbaası, 1307/1889, (80 s.).¹⁴¹ Millet Ktp., Ali Emiri Arapça, nr. 625.

Dürer'in dibacesi üzerine bilinen en son hâşiye olup 1307 yılı Cemâziyelevvel ayının ortalarında (Ocak 1890) basılmıştır. Ezher Camii'nde dersler veren müellif, avam-havas herkes arasında meşhur olan *Dürer*'in giriş kısmına, eser üzerine hâşiye yazanlar tarafından değinilmediği,¹⁴² talebelerin de zorluğu yüzünden giriş kısmını anlayamadığı gerekçesiyle bu şerhi yazmaya karar verdiğini söylemektedir. Şerhte Arap dili ve edebiyatıyla alakalı konular hakkında yapılan izahlar yanında; fıkıh, usul-i fıkıh, kelim ve felsefeyle alakalı izahlar da bulunmaktadır. Bu izahlardan seksen kadarına “matlab” başlığı altında eserin fihristinde işaret edilmiştir.

8) Hâşiye 'ale'd-Dürer: Ebu'l-Felah Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1097/1686'dan sonra). Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 120b-142a. (Müellif nüshasına mukabele edilmiş nüsha)¹⁴³ Hâşiye “abdesti bozan haller” kısmının sonuna kadardır.

Halil Efendi'nin *Dürer* üzerine yazdığı hâşiyelerden bir diğeridir. Eser *Dürer*'in başından “abdesti bozan haller” kısmının sonuna kadar yazılmış kısa bir hâşiye olup eserin dibacesi ve abdestle alakalı konuları içerir.

9) Hâşiye 'ale'd-Dürer: Meçhul müellif (ö. 1040/1631'den sonra).¹⁴⁴ Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 1a-19b.¹⁴⁵ Hâşiye “abdesti bozan haller” kısmının sonuna kadardır.

Üslup açısından Halil Efendi'nin hâşiyesiyle benzerlik arz eden ve sadece Halil Efendi'nin hâşiye ve risalelerinin bulunduğu mecmua içinde yer alan bu hâşiyenin de ona ait olması muhtemeldir. Eser, bir önceki gibi “abdesti bozan haller” kısmının sonuna kadar yazılmış kısa bir hâşiye olup diğerinden farklı olarak *Dürer*'in giriş kısmı atlanarak doğrudan taharet konusundan başlamaktadır.

10) Hâşiye 'alâ kitâbi'l-eymân mine'd-Dürer: Ebu'l-Felah Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1097/1686'dan sonra). Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1489, 45b-108a. (Müellif nüshasından 1161/1748'de istinsah edilmiştir).¹⁴⁶

141 Yûsuf Elyân Serkis, *Mu'cemu'l-matbûâtî'l-arabiyye ve'l-muarrabe*, Kahire c. 2, s. 1949.

142 Müellifin bu ifadesinden yukarıda geçen giriş kısmıyla alakalı diğer hâşiyelerden haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

143 Eserin diğer nüshası: Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1490, 110b-124b.

144 Eserde 1040/1631'de vefat eden Azmîzâde'nin hâşiyesinden nakiller bulunmaktadır. Bundan müellifin Azmîzâde'den sonra yaşadığı sonucuna varılabilir.

145 Eserin diğer nüshası: Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1490, 1a-33a.

146 Eserin diğer nüshası: Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1490, 47b-106b.

Halil Efendi *Dürrü'l-Hükkâm*'in yemin bahsine değerli bazı âlimler tarafından hâşiye yazıldığını görünce, öğrencilik yıllarında *Dürrü'l-Hükkâm*'in kenarına aldığı notları derleyip yemin bahsiyle ilgili bu hâşiyesini vücuda getirir. Eserin özellikle baş taraflarında hemen her konuda Azmîzâde, Vankulu, Molla Hüsrev, İbnü'l-Hümâm ve diğer bazı Hanefî fakihlerinin sözlerine red, eleştiri ve itirazlar yöneltmiş ve bu yerlere nüsha kenarında işaret edilmiştir. Nüsha kenarlarında ayrıca müellifin minhuvat kayıtları da bulunmaktadır. Eser daha çok adı geçen ilim ehlinin eserlerinde yer alan açıklamalar çerçevesinde yazılmış bir reddiye ve tenkit metni görünümündedir.

c. Tenkit-Cevap Odaklı Çalışmalar

Dürrü'l-Hükkâm'de yer alan hatalar ve tartışmaya açık ifadeler başta Vankulu ve Azmîzâde olmak üzere birçok hâşiye sahibi tarafından dile getirilmiş ve diğer bazı hâşiye sahipleri tarafından bunların bir kısmına cevap verilmiş olmakla birlikte, bu konuda müstakil olarak telif edilmiş eserler de bulunmaktadır. Aşağıda bu eserlerden tespit edilebilenlere yer verilmiştir.

1) Ta'likât 'ale'd-Dürrü'l-Hükkâm: Şeyhülislâm Çivizâde Mehmed b. Mehmed b. İlyas (ö. 995/1587). Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3600, 2a-21b.¹⁴⁷

Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin oğludur. İstanbul'da zamanın önemli medreselerinde müderrislik, Şam, Mısır, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılığı yapmıştır. Anadolu ve Rumeli kazaskerliğinden sonra şeyhülislâm olmuş ve vebadan vefat ettiği 995/1587'ye kadar bu görevde kalmıştır.¹⁴⁸ Yazdığı eserler kendisiyle aynı ismi taşıyan ve yine kendisi gibi şeyhülislâmlık makamına getirilen babasının yazdığı eserlerle karıştırılmaktadır. Nitekim *Dürrü'l-Hükkâm* üzerine yazdığı bu ta'likât da katalogların çoğunda yanlışlıkla babasına nispet edilmiştir.¹⁴⁹

Eser, oruç bahsinden başlayan, Molla Hüsrev'in ifade açısından eksik, gereksiz veya hatalı görülen ibareleriyle, fikhî olarak mutlak bırakılan ifadelerin takyidi, ihtilaf zikredilmeyen meselelerdeki ihtilafın zikredilmesi, tercih ve tashihlerin eleştirisi üzerine kaleme alınmış kısa bir ta'likâttir. Çivizâde Mehmed Efendi'nin bu eserinde tespit ettiği Molla Hüsrev'in hatalı ifadelerinden bir kısmı daha sonra bazı yazma eserlerde müstakil olarak da ta'dad edilmiştir.¹⁵⁰

147 Eserin diğer nüshaları: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Ktp., nr. 610, 164b-177a; Süleymaniye Ktp., Reisülkütub, nr. 1221, 31a-46b; Afyon Gedik, nr. 17426, 48a-65b; Akseki Halk Ktp., nr. 148, 171b-179b.

148 Hayatı ve eserleri için bkz. Mehmet İpşirli, "Çivizâde Mehmed Efendi", *DİA*, c. 8, s. 347-48.

149 Eserin oğul Çivizâde'ye ait olduğu benim ulaşamadığım nüshanın (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Ktp., nr. 610, 164b-177a) başında açıkça ifade edildiği aktarılmaktadır. Bkz. Ahmet Aydın, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Fikhî Görüşleri", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006, s. 38-39; Mehmet Gel, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dini Meselelerine Muhafız Bir Yaklaşım: Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme", Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2010, s. 135.

150 Bkz. Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3653, 151b; Hamidiye, nr. 454, _2b-3a. İlk nüshada Çivizâde Mehmed Efendi'nin tespit ettiği bu hatalı ifadelerden 26, diğerinde ise 28 tanesi sayılmıştır.

2) *Risâle fî islâhi'l-galatâti'l-vâkua fî'd-Dürrer*: İbrahim b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549). Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 4281, 389b-393a.¹⁵¹

Haleb, Şam ve Kahire'nin meşhur âlimlerinden ders aldı. İstanbul'a gelip çeşitli camilerde ve Fatih Camii'nde imamlık yaptı. Ardından dârülkurraya müderris oldu ve bu görevde iken vefat etti. En meşhur eseri Osmanlı Devleti'nin *Dürrer*'le birlikte "yarı resmi hukuk külliyyatı" niteliğindeki *Mülteka'l-ebhur* isimli Hanefi fıkıh muhtasarıdır.¹⁵² Kaynaklarda geçmesi de kütüphane kayıtlarında *Dürrer*'de yer alan hatalarla alakalı bir risalesi vardır.

Halebî, bu kısa risalesinde Molla Hüsrev'in *Dürrer*'deki Arapça ya da fıkıh ilmi açısından yanlış, eksik veya gereksiz olduğunu söylediği 90 kadar ifadesine yer vermiş ve doğru ifadenin nasıl olması gerektiğini de dile getirmiştir.

3) *Ta'likât 'ale'd-Dürrer*: Şam Müftüsü Abdülfettah el-Kayserî (ö. 984/1576). Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1008, 175b-177a.

Müellif Kayserilidir. Kazasker Abdurrahman Efendi'den mülazım oldu. Sonra sırayla İstanbul Kadı Mahmud ve Hayreddin, Dimetoka Oruç Paşa, Kastamonu Atabey, Ankara Seyfeddin Medresesi'nde müderrislik yaptı. 983/1576 Zilkade'de Şam kadısı oldu, ertesi yıl Zilhicce'de vefat etti. İlim ve irfan sahibi, edib, salih ve vakar ehli bir zat olduğu nakledilir.¹⁵³ Kendisi Azmîzâde tarafından Molla Hüsrev'in yanlışlarına ilk işaret eden kişi olarak gösterilse de¹⁵⁴ ondan önce yukarıda adı geçen Çivizâde Mehmed Efendi ve Halebî vardır.

Eserin kütüphanelerde ulaşılabildiğimiz tek nüshasında Molla Hüsrev'in hatalı ifadelerinden 30 kadarına yer verilmiştir. Nüshanın başında Şam müftüsü Abdülfettah Kayserî'nin adı geçse de¹⁵⁵ içerisinde aktarılan meselelerin hemen hepsi Azmîzâde hâşiyesinden alındığından bu eserin ona ait olması pek mümkün değildir. Zira adı geçen Abdülfettah Efendi, Azmîzâde'den önce yaşamış olup Azmîzâde'nin kendisinden nakilde bulunduğu kişidir.¹⁵⁶

151 Diğer nüshaları: Malatya Darendede, nr. 257, 101b-106a; Antalya Akseki, nr. 107; Zeytinoğlu, nr. 486, 13-17 vr. Ankara Cebeci Halk Ktp., nr. 3148, 37b-39b (el-Alâ isminde birine nispet edilen bu son nüshanın da yapılan karşılaştırma sonucunda Halebî'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Fakat Halebî'nin bilinen lakabı "Burhaneddin" olup "el-Alâ" diye bir lakabına rastlanamamıştır).

152 Hayatı ve eserleri için bkz. Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrâhim b. Muhammed", *DİA*, c. 15, s. 231-32.

153 Bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 242.

154 Azmîzâde, *Hâşiyetü'd-Dürrer*, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 776, vr. 92a.

155 Nüshanın başında şu ifadeler yer almaktadır:

(في مواضع عديدة في الدرر عبارات يجب فيها التأمل وضعها عبد الفتاح القيصري مفتي الشام)

156 Abdülfettah Efendi'nin Molla Hüsrev'e yaptığı itirazların Azmîzâde hâşiyesinden derlenmiş olabilme ihtimaline karşılık Azmîzâde hâşiyesinin ilgili yerlerine yapılan müracaatta Abdülfettah Efendi'den her hangi bir nakil bulunamamıştır.

4) Ta'likât 'ale'd-Dürrer: Seyyid Cafer b. Kemaleddin b. Cafer (ö. 1040/1631'den sonra). Ankara Bölge Ktp., Nevşehir Ürgüp Tahsin, nr. 410, 217b-234b.

Müellif bu eserini *Dürrer* dersleri verirken aklına gelen izahlardan oluşturduğunu ve böylece *Dürrer*'e yöneltilen itirazların bir kısmını cevaplandırmış olmayı ümit ettiğini, eseri mütalaa edenlerden de diğer itirazları cevaplandırma gayreti içinde olmalarını beklediğini, zira *Dürrer*'in fıkıh sahasında coşkun bir deniz gibi olup, bir ipe dizilmiş inci tanelerine benzeyen ifadelerinin bu tür itirazlardan korunması gerektiğini söyler. Müellif eserini yazarken adını vermediği zamanın şeyhülislamından da istifade ettiğini belirtmektedir.

Eserde, *Dürrer*'e özellikle Azmîzâde ve Vankulu tarafından yapılan itirazlara cevap verilmeye çalışılmıştır. Müellif zaman zaman problemleri gördüğü yerleri de izah etmiştir. Eserin sonunda (234b-236a) Vankulu ve Azmîzâde'nin eserlerinde dile getirdikleri *Dürrer*'de yer alan 100 kadar ifade hatasının yer aldığı ayrı bir bölüm de mevcuttur.

5) Aşera mübeşşera bi'l-kabûl: Seyyid Muhammed b. Mahmud el-Hüseyni el-Eğirdîrî el-Hamîdî (ö. 1044/1641). Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 1833, 99a-107b.

Müellifin *Dürrer*'i mütalaa esnasında Molla Hüsrev'in problemleri gördüğü ifadelerinden 10 tanesini izah için yazmış olduğu kısa bir ta'likadır.

6) Ta'likât 'ale'd-Dürrer: Abdülaziz b. Muhammed (ö. 1021/1612'den sonra) Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa, nr. 17418, 1021/1612, 9b-20a.

Eser Karamânîzâde'nin *Dürrer* hâşiyesine reddiye olarak kaleme alınmıştır. Müellif onun bu sahada derinlik sahibi olmamasından Molla Hüsrev'in bazı ifadelerini hata olarak gördüğünü ve ilim ehlinin sözlerini nasıl yorumlaması gerektiğini bilmediğinden bunların fıkıh kitaplarında geçen hükümlere muhalif olduğuna kanaat getirdiğini söyler. Derin bir denize benzettiği *Dürrer*'den onun gibi bu ilimde yaya kalmış bir adamın inci ve mercan çıkaramayacağını iddia ederek, onun anlayışının kıt, sözlerinin de yersiz olduğunu ispatlamak ve Molla Hüsrev'in meramını açıklamak için bu ta'likayı yazmaya karar verdiğini aktarır. Müellif bu kısa ta'likada önce Karamânîzâde'nin Molla Hüsrev'e yaptığı eleştirilere sonra da bunlara verdiği cevaplara yer verilmiştir.

7) Ta'likât 'ale'd-Dürrer: Meçhul müellif (ö. 1093/1682'ler). Süleymaniye Ktp., Yeni Medrese, nr. 88, 312b-321a.

Müellifi tespit edilemeyen bu eserin üzerinde 1093/1682 tarihli vakf mührü bulunmaktadır. Ta'likada ele alınan meselelerin hemen hepsi Molla Hüsrev'in kendi hattıyla yazdığı *Dürrer* nüshasındaki Arap dili ve fıkıh açısından hatalı veya müsamahalı ifadeleriyle alakalıdır. Müellifin Molla Hüsrev'in kendi hattıyla yazdığı *Dürrer* nüshasında gördüğü bazı hatalı ifadeler bugün elimizde mevcut olan bazı matbu *Dürrer* nüshalarında düzeltilmiştir. Anlaşılan o ki, *Dürrer*'in matbu

nüshalarının başında musahhihlerin “mümkün olduğu kadar kitabı tashih etmeye çalıştık”¹⁵⁷ sözleri müellifin hatalarını da içermektedir.

8) Ta'likât 'alâ kitabî'n-nikâh mine'd-Dürer: Sapançalı Ali Efendi (ö. 1131/1719'dan sonra). Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb, nr. 1194, 26b-39b.

Müellifin, zamanın Rumeli kazaskeri ve daha sonra şeyhülislam da olan Damadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi'ye (1154/1742) sunduğu bu eseri, kendisinin *Dürer*'in nikâh bahsinde gördüğü problemliler ve Molla Hüsrev'in diğer Hanefî fakihlerine yaptığı itirazları cevaplamak için yazdığı kısa bir ta'likadır.

4. Nüshası Bulunamayan veya Nüshasına Erişilemeyen Hâşiyeler

Bu bölümde yer alan eserler, nüshası bulunamayan veya nüshasına erişilemeyen şerh, hâşiye ve ta'liklerden oluşmaktadır. Eser hakkında bilgi verilemediğinden sıralama müellif adıyla vefat tarihine göre yapılmıştır.

1) Mimârzâde Mustafa b. Muhyiddin Mehmed er-Rûmî (ö. 971/1564):¹⁵⁸ Sahn müderrisliği, Bursa, Edirne, İstanbul ve Medine kadılığı yapmıştır. Seçkin bir âlim olup şeyhülislam ve kazaskerliğe layık olmakla mağrur olduğu zikredilir. Kaynaklarda Hasan Çelebi'nin *Telvîh* hâşiyesi, *Hidâye* ve *Dürer*'e hâşiyesi, *Miftâh* ve *Mevâkıf*'a ta'likası olduğu geçmektedir.¹⁵⁹

2) Fevrî¹⁶⁰ **Ahmed Efendi (ö. 978/1570):** Devşirme usulüyle İstanbul'a getirildi. Müslüman olup Ahmed adını aldı ve ilim tahsil etti. Sunduğu bir kasideyle hürriyetine kavuştu. Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye sunduğu Arapça bir kasideyle de şöhret kazandı. Edirne, Bursa ve İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yaptı. Şam kadısı iken orada vefat etti.¹⁶¹ Kaynaklarda *Dürer* üzerine bir hâşiyesi, bazı risale ve ta'likası olduğu geçmektedir. Kâtib Çelebi *Dürer* hâşiyesini tam hâşiyeler arasında saymıştır.¹⁶²

3) Şeyhülislam Bayramzâde Zekeriyya Efendi (ö. 1001/1593): Ankaralı Bayram Efendi'nin oğludur. Ankara ve İstanbul'da eğitim aldı. Bursa ve İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yaptı. Halep, Bursa ve İstanbul'da kadılık ve iki yıl kadar Anadolu Kazaskerliği yaptıktan sonra emekli oldu. Hac yolculuğundan sonra Süleymaniye Dârülhadis müderrisliğine ardından da iki defa Rumeli kazaskerliğine getirildi. Hicri 1000 yılında 78 yaşında şeyhülislâm oldu. Bir yıl sonra aniden vefat etti. *Vikâye* şerhine ve *Miftâh*'a hâşiyesi vardır. *Keşşâf*, *Telvîh*,

157 *Dürer* musahhihlerinden Karahisarlı Ahmet Rifat b. Osman Hilmi'nin yaptığı tashihle ilgili ifadeleri için bkz. *Dürerü'l-Hükkâm*, İstanbul: Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1317, c. 1, s. 1.

158 *Keşfü'z-zunûn*'da (c. 2, s. 1199) ölüm tarihi 1021/1612 olarak geçmektedir.

159 Hayatı ve eserleri için bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 39-42; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 435; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 4, s. 1174.

160 *Keşfü'z-zunûn*'un kullandığımız matbu nüshasında (c. 2, s. 1199) ve *Sicill-i Osmânî*'nin Latin harfli baskısında (haz. Nuri Akbayar, c. 2, s. 524) matbaa hatası olarak “Fevzi” geçmektedir.

161 Hayatı için bkz. Mehmet Kalpaklı, “Fevrî”, *DİA*, c. 12, s. 505-06.

162 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 315-16.

Mevâkıf ve Hâşiyeye-i Tecrid gibi okuduğu kitaplarda notları da vardır.¹⁶³ Kaynaklarda *Dürrer* üzerine yazdığı bir hâşiyeden de bahsedilir.¹⁶⁴ Vardarlı Hafız Mahmud'un *Mesâkibü'd-Dürrer* isimli hâşiyesinde bu eserden nakiller vardır.

4) Muhammed b. Nureddin Mahmud el-Bâkânî (ö. 1003/1595'ten sonra): Yukarıda kısmî hâşiyeler bölümünde kurban meselesiyle alakalı bir ta'likası zikredilen el-Bâkânî, aynı ta'likanın sonunda *el-Cevâhir ve'd-dürrer fî tağyîri'd-Dürrer ve'l-Gurer* isimli bir eser kaleme almakta olduğunu ancak orada henüz bu meseleye kadar gelmediğini ifade etmektedir.¹⁶⁵

5) Ebüssuûdzâde Mustafa Efendi (ö. 1008/1598): Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi'nin oğludur. Sahn müderrisliği, Galata, Bursa ve İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptı. *Dürrer* üzerine hâşiyesi olduğu kaydedilir.¹⁶⁶

6) Haydar b. Taceddin İbrahim es-Sağır b. Abdullah el-Hamîdî (ö. 1012/1604): Babası aslen Hamîdli olup İstanbul'a yerleşmiştir. Çivizâde'den mülâzım oldu. Kaptan Ali Paşa'nın Tophane'deki medresesinin ilk müderrisidir. İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Halep, İskenderiye, Bursa kadılığı yaptı. Kahire kadılığı için Mısır'a giderken İskenderiye'de boğularak öldü. *Dürrer* üzerine ta'likası vardır.¹⁶⁷

7) Ebu'l-Meyâmîn Şeyhülislâm Mustafa Efendi (ö. 1015/1606): İlk tahsilinden sonra Bursa'da öğrenim gördü. Ebüssuûd Efendi'den mülâzım oldu. Birçok medresede müderrislik, Edirne ve İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği yaptı. 1011/1603'te şeyhülislâm oldu. 1013/1604'te emekliye sevk edildi. İki yıl sonra tekrar aynı makama getirildi; fakat kısa bir süre sonra vefat etti.¹⁶⁸ Kâtib Çelebi *Dürrer* hâşiyesi olduğunu zikreder.¹⁶⁹ Vardarlı Hafız Mahmud'un *Mesâkibü'd-Dürrer* isimli hâşiyesinde bu eserden nakiller vardır.

8) Atûfî Mehmed Efendi (ö. 1016/1607-08): Ağrashlı (Konya/Karagüney) olup müderrislik, Konya, Diyarbakır ve Gelibolu kadılığı yapmıştır. Keyif verici bazı maddelere düşkünlüğü sebebiyle şuurunu yitirip bir ara tedavi gördüğü; fakat sonra tövbe ettiği, kısa bir süre sonra da vebadan vefat ettiği zikredilir. Hoş sohbet ve kimyaya meraklı olduğu nakledilen Atûfî Mehmed Efendi'nin şiirleri ve *Dürrer* üzerine hâşiyesi olduğu kaydedilmektedir.¹⁷⁰

163 Hayatı ve eserleri için bkz. Mehmet İpşirli, "Zekeriyâ Efendi, Bayramzâde", *DİA*, c. 46, s. 210-11.

164 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 475.

165 Süleymaniye Ktp., Kasıdecizâde, nr. nr. 710, 248a.

166 İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 438; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 4, s. 1164.

167 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, c. 2, s. 128; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 341.

168 Hayatı için bkz. Mehmet İpşirli, "Ebülmeyâmin Mustafa Efendi", *DİA*, c. 10, s. 362-63.

169 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199.

170 M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 340.

9) Muhibbüddîn Muhammed b. Ebubekîr el-Ulvânî (ö. 1016/1608): Hama doğumludur. Şâfiî mezhebinden Hanefî mezhebine geçti. Fakat ibadetler konusunda genellikle Şâfiî mezhebine uymaya devam etti. Devrinin meşhur âlimlerinden ders almıştır. Muhibbî tarafından tefsir, fıkıh, nahiv ve diğer İslamî ilimlerde asrının en iyileri arasında gösterilmektedir. *Umdetü'l-hükkâm* isimli manzum fıkıh kitabıyla meşhurdur. Muhibbî'nin saydığı eserleri arasında *Hidâye* ve *Dürer* hâşiyeleri vardır.¹⁷¹

10) Molla Çelebizâde İbrahim Ahmed Efendi (ö. 1030/1621): İstanbullu olup *Dürer* üzerine hâşiyesi olduğu nakledilmektedir.¹⁷²

11) Alâiyeli (Alanyalı) Hidayetullah Efendi (ö. 1033/1624):¹⁷³ Müderrislik ve Kudüs, Halep, Yenişehir, Mekke ve Edirne kadılığı yaptığı halde ilmi zayıf, kendini beğenmiş ve hırslı biri olarak tarif edilir. Kadı Beyzavî tefsirine, *Hidâye*, *Telvîh* ve *Dürer* üzerine hâşiyeleri olsa da hataları var denilir.¹⁷⁴ Kâtib Çelebi, bu zatın *Dürer* üzerine yazdığı hâşiyenin tam olmakla birlikte, kendisine itibar edilmediği için meşhur olmadığını söyler.¹⁷⁵ Nev'izâde Atâî, bir mecliste müellifin kendi hattıyla yazdığı yedi cilt müellefatını gördüğünü ve mecliste herkes (mütalaa için) birer bölüm aldığında, kendisine *Dürer* hâşiyesinin düştüğünü söyler ve açıp karşılaştığı meseleyi aynen aktarır.¹⁷⁶

12) Türabîzâde Mehmed Çelebi (ö. 1041/1631'den sonra): Akşehirli İsmail Efendi'nin oğludur. Babası ölünce amcası Budin Müftüsü Mustafa Efendi tarafından yetiştirildi. Şeyhülislam Zekeriyâ Efendi'den mülazım oldu. 1036'da Atâî'nin yerine Turhal kadısı, 1041'de de Üsküp kadısı oldu. Atâî, Dürerci Hüsâm'a denk bir fakih olduğunu, bir *Dürer* nüshası tashih edip faydalı notlarla süslediğini ve *Piyaz Efendi Dürer'i* olarak meşhur olduğunu aktarır.¹⁷⁷

13) Şeyhzâde Vardarlı Mehmed Efendi (ö. 1055/1645)¹⁷⁸: Babası Şeyh Ali Efendi Gazi Evrenos Bey'in torunlarından. Müderrislik ve Bursa kadılığı yaptı. İstanbul'da vefat etti. Beyzâvî ve diğer bazı tefsirlere hâşiyeleri vardır.¹⁷⁹ Uşşâkîzâde *Dürer* üzerine tam (mükemmel) bir hâşiyeye yazıp temize çektikten sonra mütalaa için verdiği Cinci Hüseyin Efendi'nin evinde çıkan yangında yandığı, tekrar temize çekilmeyip müsvedde olarak kaldığı ve önemli bir kısmının bu sebeple

171 Hayatı ve eserleri için bkz. Muhibbî, *Hülasatü'l-eser*, c. 3, s. 322.

172 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 394. Atâî'in eserinde bu isimde biri yer almakta; fakat *Dürer* hâşiyesinden bahsedilmemektedir. Bkz. *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 539.

173 Kâtib Çelebi ölüm tarihini 1039 olarak vermiştir. Bkz. *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199.

174 M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 671.

175 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1199.

176 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 727-728.

177 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 274; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 3, s. 968.

178 *Osmanlı Müellifleri*'nde (c. 1, s. 460-61) ölüm tarihi 1057 olarak geçmektedir.

179 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 460-61; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 3, s. 1024.

kaybolduğu bilgisinin oğlu Çelebi Efendi'den nakledildiğini söyler.¹⁸⁰ İsmail Paşa *Dürrer* üzerine yaptığı hâşiyenin adını *Mesâkibu'd-dürrer 'ale'l-Gurer ve'd-Dürrer* olarak vermiş olmakla birlikte¹⁸¹ yukarıda adı geçen Vardarlı diğer bir âlim Hafız Mahmud'un kitabıyla karıştırmış olma ihtimali de vardır.

14) İbnu'n-Nakîb Ahmed b. Muhammed el-Hasanî el-Halebî (ö. 1056/1645): Halep'te doğdu ve orada eğitim aldı. Sonra İstanbul'a gitti. Bir süre kadılık görevi yaptı. Halep'te kadı naibi oldu. Halep'in bazı meşhur ilim ehli ondan ders okumuştur. Birçok ilim dalında mahir olan İbnu'n-Nakîb'in *Dürrer* üzerine kıymetli bir hâşiyesi olduğu nakledilir.¹⁸²

15) Abdülcelîl es-Süneynî (ö. 1102/1691): Trabluşşamlı müderris fakihlerden olup meselelerinin tahriri ve veciz ifadelerle tasvirinde başarılı olduğu söylenir. *Dürrer*'in bir kısmına hâşiyeye yazdığı; fakat kendi aklına ve zekâsına fazla güvenip rivayetlere önem vermediği ve böylece itidal çizgisini aştığı nakledilir.¹⁸³

16) İbn Habîb Şerefuddîn b. Abdülkâdir b. Berekât el-Gazzî (ö. 1105/1694): Fakîh, müfessir ve nahivci olduğu nakledilir. İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nazâir*'ine yazdığı hâşiyesi *Tenvîru'l-basâir* meşhurdur. Muhibbî, *Dürrer* üzerine kendi hattıyla düştüğü birçok notu gördüğünü söyler.¹⁸⁴

17) Hasan b. Ali b. Muhammed el-Akkî (ö. 1121/1709): Adı ilk defa Murâdî'nin *Silkü'd-dürrer*'inde geçen bu zatın *Dürrer* üzerine hâşiyesi, şiirleri ve Şeyhülislam Zekeriyâ'nın divanına ihtisar çalışması olduğu zikredilmektedir.¹⁸⁵

18) Kara Halil Efendi (ö. 1123/1711): Birgili Hasan b. Mehmed'in oğlu, Şeyhülislam Halilefendizâde Mehmed Saîd Efendi'nin babasıdır. Müderrisliğin yanı sıra Mekke ve İstanbul kadılığı, iki defa da Anadolu kazaskerliği yapmıştır. *Hidâye* ve *Dürrer*'in bazı meseleleri hakkında risale yazdığı kaydedilmektedir.¹⁸⁶

19) Abdürrahim Paşa (ö. 1149/1736): Sarı Ahmed Efendizâde olarak meşhur olmuştur. İstanbul'a geldiğinde ilim ve faziletiyle takdir toplamış, kendi isteğiyle Maraş valisi olarak atanmış fakat kısa bir süre sonra uğradığı suikast neticesinde ölmüştür. *Dürrer*'in bazı yerlerine hâşiyesi olduğu kaydedilir.¹⁸⁷

20) Hüseyin b. Ahmed b. Ebu Bekir el-Halebî el-Dâdeyhî (ö. 1175/1762): Adı ilk defa *Silkü'd-dürrer*'de geçen bu zat 1095/1684 Halep doğumludur. Süleymaniye payesiyle Halep'te müderrislik ve kadılarına naiplik yaptı. Son on yılını evinde

180 Uşşâkizâde İbrahim Efendi, *Zeyl-i Şekâik* (neşr., H. J. Kissling), Wiesbaden, 1965, s. 101.

181 İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 426; a.mlf., *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 281.

182 Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, c. 1, s. 318; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 160.

183 Murâdî, *Silkü'd-dürrer fi a'yâni'l-karni's-sânî aşer*, Beyrut 1988, c. 2, s. 238.

184 Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, c. 2, s. 223.

185 Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, c. 2, s. 31; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 296.

186 M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 576-77. Hayatı için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayii'l-fudalâ*, c. 4, s. 329-331.

187 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 253.

uzlette geçirdi. Şiir ve edebiyatı güçlü olan Dâdeyhî'nin *Dürer* üzerine 30 cüzlük (kürrâse) bir hâşiyesi olduğu aktarılmaktadır.¹⁸⁸

21) Ali b. Muhammed ez-Zührî eş-Şîrvânî (ö. 1200/1786): Medine Hanefilerinin önderi olarak anılır. Hafız olduğu ve bazı fıkıh muhtasarlarını ezberlediği bilinmektedir. Mescid-i Nebevî'de dersler vermiş ve Medine kadılığı yapmıştır. Eserleri arasında *Dürer*'in dibacesine yaptığı hâşiyesi de sayılır.¹⁸⁹

22) Ziyauddin Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ahıskavî el-Özgürî (ö. 1228/1813): Şam, Kars, Diyarbakır ve Mısır'da tahsilini tamamladı. 1175'te İstanbul'a gelerek müderrislik yaptı. Seyahat maksadıyla Bosna tarafına ve hac için Şam-Kudüs yoluyla Hicaz'a gitti. 1228'de İstanbul'da vefat etti. *Dürer*'in nikâh bahsine ta'likası olduğu bilinmektedir.¹⁹⁰

23) Gazzizâde Abdüllatif Efendi (ö. 1247/1832): Bursa Gazzizâde Dergâhı şeyhidir. Başta anne tarafından dedesi İzzizâde Mustafa Nesib Efendi olmak üzere birçok âlimden ders almıştır. Hayatının büyük bir kısmını 45 yıl şeyhlik yaptığı tekkede ders vermek ve eser yazmakla geçirdi. Bursa meşayihinin en çok eser verenleri arasında sayılır. Kaynaklarda *Dürer* üzerine hâşiyesi olduğu geçer.¹⁹¹ Kitabın bir nüshası Musul Vakıflar Kütüphanesi'ndedir.¹⁹²

B. İhtisarlar

Dürer'in tespit edilebilen tek bir muhtasarı bulunmaktadır. Eser Ahîzâde Hısım Ali Çelebi'ye ait olmakla birlikte kütüphane kayıtlarında ve bazı kaynaklarda diğer bir Ahîzâde, Abdülhalîm Efendi'ye (ö. 1013/1604) nispet edilmiştir.¹⁹³

Muhtasaru'd-Dürer: Hısım Ali Çelebi (992/1584). Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1818, 1b-358a; Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 454, 1b-232a.

Hısım Ali Çelebi Alanyalı Uzun Bâlî Efendi'nin oğludur. Çok sessiz olduğundan "Mınık", Ahîzâde Efendi'nin soyundan geldiği için "Hısım" lakabıyla da anılır.

188 Murâdî, *Silkü'd-dürer*, c. 2, s. 49-51; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 326. İsmail Paşa nispetini "Devâyihî" olarak vermiştir.

189 Murâdî, *Silkü'd-dürer*, c. 3, s. 231.

190 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 265-66; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 487. İsmail Paşa ölüm tarihini 1212 olarak vermektedir.

191 Hayatı ve eserleri için bkz. Osman Türer, "Gazzizâde Abdüllatif Efendi", *DİA*, c. 13, s. 540; İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 1, s. 465; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 102.

192 Sâlim Abdürrezzâk Ahmed, *Fihrisu mahtûtati mektebeti'l-evkâfi'l-âmmeh fi'l-Musul*, 1402/1982 y.y, c. 8, s. 68.

193 Bu yanlış nispetler için bkz. Hasan Güleç, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *DİA*, c. 1, s. 548; Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, c. 10, s. 28. Eserin Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 454'te kayıtlı nüshasının kenarında *Dürer* hâşiyesi sahibi Abdülhalîm b. Pîr Kadem er-Rûmî'nin (ö. 1088/1677) hâşiyesinden nakiller bulunmaktadır. Bu nakiller Ahîzâde Abdülhalim Efendi'ye (ö. 1013/1604) ait değildir. Eserin yanlışlıkla Ahîzâde Abdülhalim Efendiye nispet edilmesi bu nakiller sebebiyle de olabilir.

Müderislik, Manisa müftülüğü ve Maraş kadılığı yapmıştır. *el-İkdü'l-manzûm fi zikri efâdül'r-Rûm* isimli *Şakaik* zeyliyle tanınır.¹⁹⁴

Hısım Ali Çelebi, *Dürer* üzerine bir ihtisar çalışması yapmış¹⁹⁵ ve bu ihtisarin kenarına bir de hâşiye yazmıştır.¹⁹⁶ Müellif muhtasarın sonunda kitabı *Dürer ve Gurer*'den ihtisar ettiğini ve o esnada aklına gelen ta'lik ve kayıtları da kitabın kenarına yazdığını ifade etmektedir. Eserin Nuru Osmaniye nüshasında bu ta'likaların her birinin sonunda müellifin adı da zikredilmiştir. Ayrıca aynı nüshanın sonunda ayrı bir hatla, bu muhtasarın Mınık Ali diye meşhur Ali Efendi'ye ait olduğu, esere *Muhtasarü'd-Dürer* adını verdiği ve baştan sona esere hâşiye yazdığı notu da düşülmüştür.¹⁹⁷

Hısım Ali ihtisar çalışmasında *Gurer*'in metnini olduğu gibi bırakıp *Dürer*'in ifadelerini kısaltmıştır. Nüsha kenarlarında da konuyla ilgili düşüğü kısa notları vardır. Baş taraflarda daha fazla olan notlar, sonlara doğru azalmaktadır.

C. Manzumeler

Gurer ve *Dürer*'in tespit edilebilen üç manzumesinin üçü de kayıp olup müellifleri şunlardır:

1) Ahmed b. Mehmed el-Halebî (ö. 990/1582'den sonra): Şâfi mezhebinden olup Halepli bir ilim ailesinden gelmektedir. Halep'te bir medresede müderis iken 990/1582'lerde vefat etmiştir. *Muğni'l-lebib*, *Kâfiye*, *Şâfiye* ve *İzzî* şerhleri vardır. *Dürer*'i de nazma çektiği nakledilmektedir.¹⁹⁸

2) İbn Molla İbrahim b. Ahmed (ö. 1030/1620'den sonra): Aslen Hasankeyfli olup Halep doğumludur. Ulema sınıfına mensup bir aileden gelmektedir. Babası ve bölgesindeki diğer birçok meşhur âlimden ders almıştır. Hacdan döndükten sonra uzlete çekilip mütalaa, kitabet ve Kur'ân tilavetiyle meşgul olduğu söylenir. Kaynaklarda bahr-ı zecr vezni üzere *Dürer*'i nazma çektiği bilgisi vardır.¹⁹⁹

3) Trablusşam Müftüsü Şeyh Ali el-Basîr el-Hanefî el-Hamevî (ö. 1090/1679): 2000 beyitle *Gurerü'l-ahkâm*'i manzum hale getirmiştir.²⁰⁰

D. Tercümeler

1) *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*: Süleyman b. Veli el-Ankaravî (ö. 1003/1595'ten sonra).²⁰¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1522, 19 Rebülevvel 1043 (23.09.1633), 1b- 400b.

194 Hayatı ve eserleri için bkz. Abdülkadir Özcan, "Ali Çelebi Hısım", *DİA*, c. 2, s. 385.

195 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1200. (ومختصر الدرر للسيد علي الشهير بخويش أخي زاده)

196 M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 397 (*Dürer* ü *Gurer*'i ayıklayıp değiştirerek hâmişinde kelimatı...).

197 Nuru Osmaniye Ktp., nr. 1818, 358a.

198 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, c. 2, s. 274; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1200.

199 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, c. 1, s. 11.

200 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1200.

201 Mehmed Tahir müellifin ölüm tarihini 1043 olarak vermektedir (*Osmanlı Müellifleri*, c. 1, ➤

Müellif, kitabın başında tercümeyle Divan-ı Hümâyün'da nişancı olan Hamza Bey'in isteği üzerine III. Murad zamanında (982-1003/1574-1595) başlayıp bitirdiğini ve III. Mehmed zamanında (1003-1011/1595-1603) tahrir ettiğini (temize çektiğini) bildirir. Bursalı Mehmed Tahir 1110/1698 yılında vefat eden Gelibolu müftüsü Süleyman Efendi'nin *Dürer* mütercimi Süleyman b. Veli olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemekteyse de tarih olarak bu pek mümkün değildir.²⁰²

Eser, Kâtib Çelebi'nin söylediği gibi²⁰³ metnin ve şerhin sade bir tercümesinden ibarettir. Tercümede *Dürer*'in metni *Gurer*'in Arapçasına da yer verilmiştir.

2) Tercüme-i Dürer: Abdülcelil b. Ali (ö. 1076/1666). Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 314, 1b-116a.

Mütercim Şeyhülislam Yahya Efendi'den mülazım olmuştur. İstanbul'da çeşitli medreselerde ve Malkara İsmihan Sultan Medresesi'nde müderrislik, Medine'de kadılık yapmıştır. Temiz bir itikada, zahid ve abid bir kişiliğe sahip olduğu nakledilir.²⁰⁴

Kaynaklarda geçmese de kütüphane kayıtlarında Şeyhülislam Yahya Efendi'ye ithaf ettiği²⁰⁵ *Dürer*'in bazı bölümlerini içeren manzum bir Türkçe tercümesi vardır.²⁰⁶ Mütercim anlaşılması için basit bir anlatım tarzı ve herkesin istifade edebilmesi için Türkçe tercümeyle tercih ettiğini söylemektedir.²⁰⁷ Tercüme *Dürer*'in baş tarafında yer alan ve daha çok ibadetlerle alakalı Salât, Zekât, Savm, Hacc, Udhiye, Sayd, Zebâih, Cihâd, İhya-i Mevât ve Kerâhet-İstihsân bölümlerini içerir. Eser çift sütun halinde her sayfada 15 satır olmak üzere 116 yapraktır. Kitabın sonunda yine Türkçe manzum sekiz babdan oluşan 9 yapraklık ayrı bir bölüm daha vardır. Burada 15 farz, 21 vacip, 24 sünnet, 23 müstehab, 10 haram, 55 mekruh, 11 mübah ve 5 müfsidat sayılmıştır.

s. 339). Yukarıda künyesi verilen nüshanın sonunda eserin 1043'te yazıldığı geçmektedir. Mehmed Tahir müellifin ölüm tarihini buradan çıkartmış olabilir. Fakat bu eserin telif değil, istinsah tarihi olmalıdır. Zira yukarıda geçtiği üzere müellif eserini III. Mehmed zamanında yazmıştır. Buna göre eserini III. Mehmed'in saltanat tarihi olan (1003-1011/1595-1603) arasında tamamlamış olması gerekir.

202 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 433.

203 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1200.

204 Hayatı için bkz. Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayii'l-fudâlâ*, c. 2, s. 326-27.

205 Tuhfe kıldım anı bir fazl ehline   Hakkı bir tahkik eden fazl ehline
Sadr-ı dîn ve millet ve müftî'l-enâm   Hazret-i Yahya Efendi ol hümâm
Abdülcelil b. Ali, *Tercüme-i Dürer*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Koleksiyonu, no: 314, 4a.
Eserin Yahya Efendi'ye ithaf edilmesi ve yukarıda adı geçen Abdülcelil Efendi'nin de Yahya Efendi'den mülazım olmasından hareketle müellifin yukarıda tercümesi verilen kişi olduğu sonucuna varılmıştır.

206 Silk-i nazma cem kıldım bir kitab   Layık ana dir isem dürr-i hûş âb
Kıldım anı *Dürer*'den tercüme   Terk-i dikkat itmedim Türkî deme. (2a.)

207 Sehliyle kasdum benum tefhimidir   Terceme ile menfaat tamimidir
Tâ görenler bu lisan üzre anı   Okuyanlar hoş beyan üzre anı
Analar hoş ruhi Molla Hüsrevî   Ben fakiri dâhi ki oldum peyverî (3a.)

3) Tercüme-i Dürer: Gelibolulu Mektûbî Osman (ö. 1136/1724).

Mütercim Gelibolulu Mevlevî Mahmud Efendi'nin terbiyesinden geçti. İstanbul'a gelip ilim tahsil etti. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Galata ve Bursa kadılığı yaptı. Mekke kadılığına giderken Şam'da vefat etti.²⁰⁸ Eserleri arasında *Dürer* ve *Mir'ât* tercümesi vardır.²⁰⁹ Müellifin kaynaklarda zikredilen²¹⁰ *Dürer* tercümesinin herhangi bir nüshası bulunamamıştır.

4) Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer: Manısalı Abdürrezzâk Efendi (ö. 1154/1741'den önce) ve Manisa Müftüsü İbrahim b. Abdürrezzak Vahîd Efendi (ö. 1171/1757'ten sonra). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292/1875, iki cilt bir arada (449; 343 s.); Akseki Yeğen Mehmet Paşa Ktp., nr. 85, 1b-637a.²¹¹

Manısalı Abdürrezzak Efendi'nin tercümesi *Dürer*'in başından hudud bahsine kadardır. Geri kalan kısmı Manisa Müftüsü Vahîd Efendi tamamlamıştır.²¹² Kitabın matbu nüshalarında ve yazma nüshalarının bazılarında bu duruma işaret edilmediği ve eserin başında müellifin adı dahi bulunmadığı için kütüphane kayıtlarının hemen hepsinde eser Ankaralı Süleyman b. Veli'ye nispet edilmiş, kaynaklara da bu şekilde yanlış geçmiştir.²¹³ Bursalı Mehmed Tahir'in vermiş olduğu bilgiler ışığında tercüme tamamlayan Vahîd Efendi'nin Abdürrezzak Efendi'nin oğlu olduğu sonucuna varılabilir.²¹⁴

Tercüme *Dürer*'in giriş kısmı atlanarak taharet bahsinden başlamaktadır. Tercümede *Dürer*'in metni *Gurer*'in Arapçasına da yer verilmiştir. Eser, metin ve şerhin sade bir tercümesinden ibarettir.

5) Tercüme-i Dürer: Meçhul müellif (ö. 1274/1858'den sonra). Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 7431, 1b-82b (71b-77a arası boş).

(1274/1858) tarihli bu eserin başında Molla Hüsrev'in *Dürer* isimli eserinin Muallimhane-i Nüvvâb'da²¹⁵ ders olarak okutuldukça içindeki meselelerin

208 Mehmed Tahir, *Dürer* tercümesinden bahsettiği yerde (c. 1, s. 339) ve ondan nakille Ahmet Akgündüz (*DİA*, c. 10, s. 28) Şam kadısı olduğunu söylemektedirler. Mehmed Tahir diğer bir yerde ise (c. 1, s. 433) Mekke kadısı olup Şam'da vefat ettiğini söyler. Fakat burada ölüm tarihini 1036 olarak vermektedir.

209 Hayatı için bkz. Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayii'l-fudalâ*, c. 4, s. 564-65.

210 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 339; Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, c. 10, s. 28.

211 Eserin Türkiye kütüphanelerinde çoğu matbu 20'den fazla nüshası vardır.

212 Bkz. Akseki Ktp., Yeğen Mehmet Paşa, nr. 85; Atf Efendi Ktp., nr. 752.

213 Bu yanlış nispetlerden biri için bkz. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, c. 10, s. 28.

214 Mehmed Tahir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, İzmir 1994, s. 60 (1171/1757 tarihinde müellif *Ahkâmü'l-Arâzi* müellifi Müftizâde Abdullah b. Abdürrezzak Vahîd Efendi de Mağnisa'dan neşet eden sahib-i asâr uleamadır).

215 Şer'i mahkemelerde görev alacak hâkimleri yetiştirmek üzere şeyhülislamlığa bağlı olarak 1854'te kurulan hukuk medresesi. Bkz. Mehmet İpşirli, "Medresetü'l-kudât", *DİA*, c. 28, s. 343-344.

mahkemelerdeki murafaa suretinde tercüme edildiği bilgisi bulunmaktadır.²¹⁶ Tercüme, ibadet bölümleri atlanarak nikâh bahsiyle başlamış, alışveriş bahsiyle sona ermiştir.

6) Tercüme-i Dürer: Yafa Naibi²¹⁷ Boyabatlı Kara Bekir (ö. 1316/1898).

Bursalı Mehmed Tahir'in bahsettiği bu tercümenin²¹⁸ herhangi bir nüshasına ulaşamamıştır.²¹⁹

7) Gurer ve Dürer Tercümesi: Arif Erkan. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979, 4 cilt.

Mütercim *Dürer*'in Osmanlı zamanında yapılan tercümelerde kullanılan dilin günümüz Türkçesi açısından zor olması, cümle yapısının Arapçaya göre olup devrik cümleler içermesi, ayet, hadis ve duaların tercüme edilmemiş olması gibi sebeplerle bu tercümelerden tam manasıyla istifade edilemediğini beyan etmekte, bu kıymetli eseri yeniden tercüme etmeye karar verdiğini söylemektedir.²²⁰ Erkan, tercümenin başına Molla Hüsrev'in, her cildin sonuna da o ciltte adı geçen âlimlerin hal tercümesini eklemiş, *Dürer*'de geçen bazı kelime ve kavramlar hakkında dipnotlar koyarak tercümesini zenginleştirmiştir. Ayrıca kitabın son cildine ayet, hadis, şahıs, eser ve koyduğu dipnotları içeren bir indeks ve kısa bir fıkıh terimleri sözlüğü eklemiştir.

E. Akademik Çalışmalar

Dürer'le alakalı bir tane kaynaklarına yönelik yapılmış çalışma ve ikisi tamamlanmış, ikisi de devam etmekte olan dört tane yüksek lisans tezi bulunmaktadır:

1) *Dürer'in Kaynakları:* Mehmet Şener. İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987, (16+96 s.)

Şener, bu çalışmasında *Dürer*'de Molla Hüsrev'in doğrudan veya dolaylı olarak kendisinden nakil yaptığı 100'den fazla eser, varsa bunların önemli şerhleri ve müelliflerin diğer eserleri hakkında kısa bilgiler vermiştir. Şener eserleri, müellifleri tespit edilenler ve edilemeyenler şeklinde ikiye ayırmış, birinci bölümde 100, ikinci bölümde ise 4 tane eser zikretmiştir.

2) "*Dürer Kitabı Çerçevesinde Molla Hüsrev'in Fıkhi Görüşleri*": Abdurrahim Aygün. Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı, Ankara 2009, 112 s.

Aygün tezin giriş kısmında Molla Hüsrev'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra, birinci bölümü Molla Hüsrev'in *Dürer*'de tercih ettiği, ikinci

216 Metnin orijinal ifadesi şöyledir: Kütüb-ü fıkhiyeden *Dürer Gurer* ismiyle müsemma olan Molla Hüsrev merhumun kitabı Muallimhâne-i Nüvvâb'da ders be-ders kraat olundukça bir mesele-i murafaa suretiyle muhakeme olunup i'lâmı bade't-tashih ber vech-i âti terkim kılındı. 1274

217 Yafa, Filistin sahilinde bir liman şehirdir. Bazı kaynaklarda geçen "Vefa naibi" ifadesi (Bkz. Ahmet Akgündüz "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, c. 10, s. 28) bir imla hatası olsa gerektir.

218 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 339.

219 Eserin Dersaadet 1285 tarihli matbu nüshası olduğunu gösteren bilgiyi (Ahmet Akgündüz "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, c. 10, s. 28) doğrulayacak bir veriye ulaşamadım.

220 Arif Erkan, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, c. 1, s. XVIII. Erkan *Dürer*'i yeniden tercüme ettiğini ifade ettiği halde Akgündüz eserin Boyabatlı Kara Bekir'in yaptığı tercümenin sadeleştirilmiş hali olduğunu söylemektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *DİA*, c. 10, s. 28.

bölümü ise tenkit ettiği görüşlere ayırmış ve bunları modern hukuk sistematiğinden istifadeyle ibadetler, aile hukuku, devletler hukuku, ceza hukuku, borçlar hukuku, tüzel kişilikler ve yargılama usul hukuku başlıkları altında toplamıştır.

3) “Molla Hüsrev'in Düreri'l Hükkâm Adlı Eserinde Şâfiî Mezhebine İsnat Edilen Görüşlerin Tahkik ve Tahlili (İbadetler Bölümü)”: Ali Rıza Akgün. Yüksek Lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi, İstanbul 2014, 142 s.

Akgün tezinde “*Bir mezhebin âlimi kendi mezhebini anlatmaya yönelik telif ettiği eserinde diğer mezheplerin görüşlerini naklederken bazen yanlış, bazen de o mezhebin râcih değil de mercuh (zayıf) görüşlerini nakleder*” iddiasından hareketle *Dürer*'in ibadet bölümlerinde Şâfiî mezhebine isnat edilen görüşleri incelemiş ve bunların 17'si taharet, 24'ü namaz, 3'ü zekat, 2'si oruç ve 1 tanesi de hacla alakalı olmak üzere toplam 47 tane olduğunu tespit etmiştir. Molla Hüsrev'in bu görüşlerden 37'sini tam olarak aktardığı, geri kalan 10 görüşten 4'ünün Şâfiî mezhebinde var olup tercih edilmeyen, 6'sının ise Molla Hüsrev'in aktardığından daha ayrıntılı olmasına rağmen Molla Hüsrev'in Şâfiîlere, mezhepte hiç aslı bulunmayan bir mesele isnat etmediği sonucuna varmıştır. Aygün, Molla Hüsrev'in tam doğru olarak naklemediği 10 meselede Şâfiî mezhebi içinde görüşlerin çok olup farklı tercihlerin bulunmasının ve Molla Hüsrev'in meseleyi özetle aktarmasının etkili olduğunu düşünmektedir.

4) “Molla Hüsrev'in ed-Dürer İsimli Eserinde Şâfiî Mezhebine İsnad Edilen Görüşlerin Tahkiki ve Tahlili: (Kurban Bahsinden Köle Azâd Bahsine Kadar)”: Hasan Ahmetoğlu.

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi'nde hazırlanan bu yüksek lisans tezi, devam etmekte olup henüz tamamlanmamıştır.

5) “Molla Hüsrev'in “Dürer” İsimli Eserinde Külli Kaideler ve Örnekleri”: Evren Torbalı.

Çalışma, Akdeniz Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı'nda hala devam etmekte olan *Dürer*'le alakalı bir diğer yüksek lisans tezidir.

F. Yanlış Nispetler

Kütüphane katalogları ve bazı kaynaklarda *Dürer* ve üzerine yapılan çalışmalarla ilgili yanlış nispetler bulunabilmektedir. Yukarıda yeri geldikçe bu yanlış nispetlerin önemli olanlarına dikkat çekilmiştir. Bunlar içerisinden çok yaygın iki yanlış nispet burada tekrar zikredilebilir. İlki Ahizâde Ali Çelebi'ye ait olan *Dürer* muhtasarının kataloglarda Ahizâde Abdülhalim Efendi'ye, diğeri ise Abdürrezzak Efendi ve Vahîd Efendi'ye ait olan *Dürer* tercümesinin tüm matbu ve bazı yazma nüshalarının bir diğer *Dürer* mütercimi Süleyman b. Veli'ye nispet edilmesi ve bazı kaynaklara da bu şekilde geçmesidir.

Bunun dışında özellikle de Anadolu kütüphaneleri kataloglarında müellif isimlerini karıştırma veya müstensih müellif olarak kaydetme şeklinde yanlış nispetler bulunabilmektedir. Örneğin İbn Karatepeli Hüseyin b. Mustafa el-Aydını'ye (ö. 1191/1777) nispet edilen *Dürer* hâşiyesi nüshanın başında da yazdığı gibi İbn Karamânî'ye,²²¹ aslında müstensih olan Nurullah b. Muhammed et-Tarsûsî'ye nispet edilen hâşiyeye ise Azmizâde'ye aittir.²²² Ayrıca kaynaklarda geçmediği halde kütüphane kayıtlarında kendilerine *Dürer* hâşiyesi nispet edilen; fakat bir kısmının nüshalarına erişilemediği için yanlış nispet olup olmadığı tespit edilemeyen bazı kimseler de vardır. Bunlar arasında Vâni Mehmed b. Bistâm (ö. 1096/1695), Abdülbaki ve Hasan Ali gibi isimler sayılabilir. Son olarak Ömer Rıza Kehhâle'nin Fenarî Hasan Çelebi'ye (ö. 891/1486) nispet ettiği *Dürer* hâşiyesine²²³ diğer kaynaklarda da kütüphane kataloglarında da rastlanmamıştır.

II. Değerlendirme

Fatih Sultan Mehmed devrinin önde gelen ulemasından ve Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamlarından Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) şekil ve muhteva açısından Osmanlı'daki *Hidâye* ve *Vikâye* merkezli Hanefi fıkıh geleneğine bağlı olarak telif ettiği *Gurerü'l-ahkâm* ve onun şerhi *Dürerü'l-hükkâm* isimli fıkıh kitabı, eğitim ve yargı kurumları aracılığıyla Osmanlı hâkimiyeti altındaki tüm topraklara yayılmıştır. Eser üzerine Rumeli'de İstanbul, Tekirdağ, Edirne, Vardar; Anadolu'da Bursa, Manisa, Aydın, Antalya, Konya, Amasya, Diyarbakır, Van; Irak ve Bilâdüşşam'da Musul, Halep, Şam, Gazze; Hicaz'da Mekke, Medine ve Kuzey Afrika'da Kahire ve Trablusgarp'a kadar birçok bölgede şerh, hâşiyeye, ta'lika, nazım, ihtisar, tercüme ve reddiye tarzı 100 kadar çalışma yapıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmaları yapanların büyük çoğunluğu şeyhülislam, kazasker ve yüksek akçeli müderris ve kadılarından oluşan Osmanlı ilmiye sınıfı mensubu, Arap asıllı olmayan âlimlerdir. İçlerinde İbrahim el-Halebî (ö. 956/1549), Nablûsî (ö. 1062/1652), Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) ve Hamevî (ö. 1098/1687) gibi Osmanlı coğrafyasında yaşamış ve bir kısmı resmî görev almış Arap asıllı meşhur Hanefi fakihleri de bulunmaktadır.

Dürer üzerine Osmanlı ilmiye sınıfının en üst düzey müderris ve kadıları tarafından yapılan bu çalışmalar eserin, telif edildikten sonraki yarım asır içinde Osmanlı eğitim ve yargı sisteminde etkili olmaya başladığını göstermektedir. Nitekim müelliflerin birçoğu eserlerinin başında hayatlarının tahsil, tedris veya kadılık safhasında *Dürer*'i defalarca okuyup okuttuklarını, mütalaa ettiklerini ve hâşiyeye yazmaya genelde bu zamanlarda hissettikleri ihtiyaca binaen başladıklarını, ayrıca eserin avam ve havas arasında meşhur olduğunu belirtmektedirler. Eserin etkisinin özellikle XVII. yüzyılda zirveye çıktığı, daha sonra azalarak XVIII. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık üç asır devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra

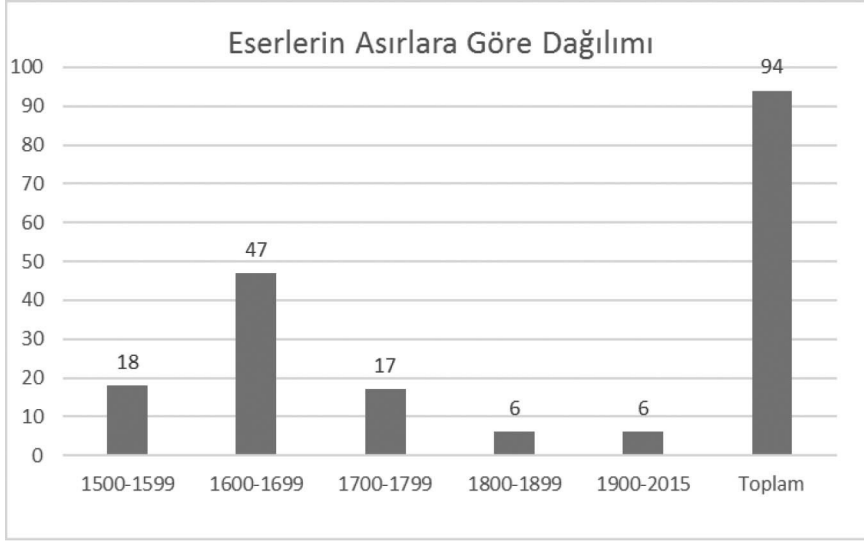
221 Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa, nr. 17426.

222 Adana İl Halk Ktp., nr. 1129.

223 Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, c. 1, s. 544.

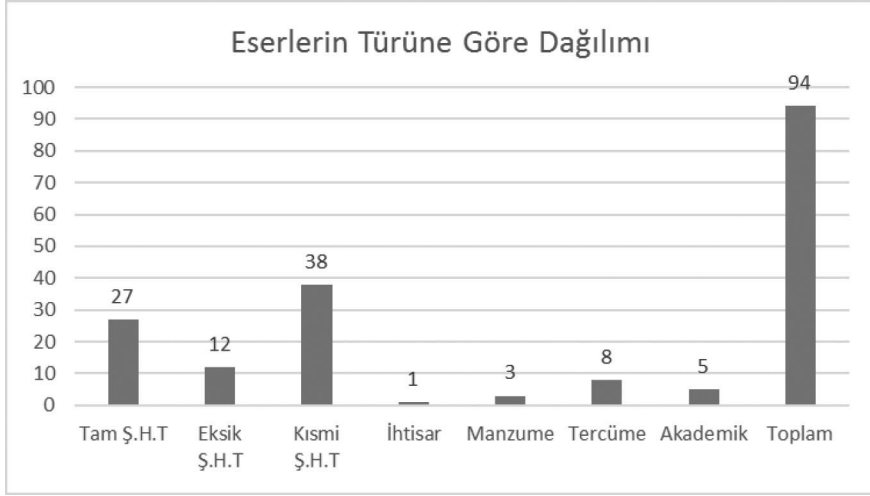
üzerine yapılan çalışmalar iyice azalmakla birlikte *Dürrer*'in ders kitabı olarak okutulması devam etmiştir. Eserin etkisinin azalmasında Osmanlı eğitim ve yargı faaliyetlerinde öne çıkan diğer bir eser *Mültekâ* ile XIX. yüzyılın son çeyreğinde mahkemelerde uygulanmak üzere hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin etkili olduğu söylenebilir.

Dürrer'le ilgili tespit edilebilen çalışmaların, asırlara göre dağılımı şöyledir:

Dürrer etrafında oluşan literatürün kahir ekseriyeti şerh, hâşiye ve ta'fıklarından oluşmaktadır. Bunların az bir bölümü tam olup, geneli ya eksik ya da kısmî; belli bir mesele veya bölümle alakalı çalışmalardır. Bunun dışında eserin bir muhtasarı, birkaç nazmı ve tercümesi de yapılmıştır. Mezkûr eserlerin yaklaşık 1/3'ü kayıp olup, tam ve eksik hâşiyelerinden bazıları ve bir tercümesi Osmanlı zamanında basılmış olmakla birlikte ne *Dürrer*'in ne de üzerine yapılan çalışmaların tenkitli bir neşri yapılmıştır. Ayrıca neşri yapılan şerh ve hâşiyelerin yazma nüshalarının kenarlarındaki müelliflere ait minhuvat kayıtlarıyla hâşiye içinde kendisinden üstü kapalı bahsedilen kişilerin adlarının yer aldığı notların hiçbirine bu neşirlerde yer verilmemiştir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda başta *Dürrer* olmak üzere Vankulu, Azmîzâde, Abdülhalim Efendi, Şürünbülâli, eksik olmakla birlikte Nâblusî, Nuh Efendi ve Kınalîzâde Ali Efendi'nin şerh ve hâşiyeleri tenkitli neşri yapılabilecek eserlerin başında gelir. *Dürrer* üzerine bunlardan başka geneli yüksek lisans seviyesinde bazı akademik çalışmalar da vardır. *Dürrer*'le ilgili tespit edilebilen çalışmaların türüne göre dağılımı şöyledir:²²⁴

224 Müellifler ve eserleriyle alakalı detaylı tablolar için bkz. Ek-1 ve Ek-2.

Dürer üzerine yapılan çalışmaların kahir ekseriyetini oluşturan şerh, hâşiyeye ve ta'likler incelendiğinde bunların klasik şerh-hâşiyeye geleneğine bağlı olarak metin merkezli bir izah metodu geliştirdikleri görülmektedir. Bu metodun öne çıkan özellikleri -sıklığına göre- maddeler halinde şu şekilde tespit edilebilir:

1) Lafzî Açıklamalar: Şerh edilen metinde yer alan bazı kelime ve kavramların, lügat, ıstılah, i'rab ve zabıt açısından ele alındığı daha çok dil bilimleriyle alakalı açıklamalardır. Hemen her hâşiyede göze çarpan bu ortak vasıf klasik şerh geleneğinin en belirgin özelliklerinden biridir. Kınalızâde Ali Efendi'nin eksik hâşiyesi bunun en iyi örneğidir.

2) Konular Arasında Bağlantı Kurma: Her bölüm (kitap) veya bab başında konunun bir önceki konuyla alakasının, konuların tertibinde izlenen metodun açıklanması özellikle şerh amacıyla yazılan eserlerin bir diğer özelliğidir. Bundan maksat eserin konu tertibine makul bir izah getirmek veya eleştirmektir.

3) Metnin Lafzına Yönelik Eleştiriler: Müellifin eksik, gereksiz, Arap dili veya fıkıh açısından yanlış ifadelerine dikkat çekilmesi, mutlak bıraktığı bazı hükümlerin kayıtlanması ya da tam tersine kayıtladığı diğer bazısının mutlak bırakılması gerektiğinin izahı da şerh ve hâşiyelerin en önemli karakteristik özelliklerinden bir diğeridir. Molla Hüsrev'in özellikle ifade hatalarına Vankulu, Azmîzâde ve Karamânîzâde gibi müellifler hâşiyelerinde değinirken Çivîzâde, İbrahim el-Halebî gibi diğer bazıları da bunlara dair müstakil eserler kaleme almışlardır.

4) Müellifin Tercih ve Tashihlerine Yönelik Eleştiriler: Yine tüm şerh ve hâşiyelerin ana konularından biri müellifin metinde tercih veya tashih ettiği görüşler etrafında yapılan tartışmalardır. Özellikle yargı faaliyetinde bulunan müellifler bu konu üzerinde önemle durmuşlardır. Kadılık görevi de yapmış

olan Abdülhalim Efendi (ö. 1088/1677) hâşiyesinde hemen her ihtilaflı konuda tercihleri zikretmeye dikkat etmiştir.

5) Metinde Geçen Meselelerin İzahı: Şerh ve hâşiyelerin temel hedeflerinden biri meselenin anlaşılmasını sağlamaktır. Bazıları bunu metne bir takım izah edici kelimeler ekleyip müellifin ifadelerine bağlı kalarak yapmaya çalışırken, diğer bir kısmı konuyu metne bağlı kalmadan yeniden izah yoluna gitmişlerdir ki geniş şerhlerin bazıları bu özelliğe sahiptir.

6) Eksik Bırakılan Konuların Tamamlanması: Müellifin metinde çeşitli sebeplerle zikretmediği birçok konunun genellikle “füru” veya “tetimme” başlığı altında tamamlanması şerh tarzı çalışmaların bir diğer özelliğidir. Nablusi'nin *Ihkâm*'ı, Şürünbülâlî'nin *Gunye*'si ve Abdülhalim Efendinin *Keşfi* bunun en iyi örnekleridir.

7) Mezhep Kaynaklarından Nakiller: *Dürrer* üzerine yapılan hemen her hâşiyede fıkıhla ilgili nakillerde kullanılan kaynakların çoğu Hanefî mezhebinin müteahhir uleması tarafından VI/XII. yüzyıl ve sonrasında Mâverâunnehir'de telif edilmiş; *Hidâye*, *Vikâye*, *Kenz* gibi mezhebin meşhur metinleri, bunların yine o bölge, Anadolu ve Mısır'da yazılmış şerhleri ve aynı dönem ve bölgelere ait belli fetva kitaplarıdır. Nakillerin kahir ekseriyetinin bu kaynaklardan olması, Osmanlı ilmiye sınıfına mensup müderris ve kadıların mezkûr eserleri çok iyi hazmedip bu fıkıh geleneğinden tedris ve yargı faaliyetlerinde azami derecede istifade ettiklerini gösterdiği gibi, uzun bir zamanı ve geniş bir alanı kapsasa da belli bir bölge ve dönemde telif edilmiş kaynaklarla sınırlı kaldığını da gösterir. Buna karşılık mezhebin Bağdat'ta telif edilmiş ve bugün için birçoğu kayıp olan temel kaynaklarına atıf yok denecek kadar azdır. Mezhep imamı ve müteakdim Hanefî fakihlerinden yapılan nakiller ise belli konular dışında hem az hem de çoğu kere ikinci el kaynaklar aracılığıyla. Mezhebin doğduğu bu bölgede telif edilen birçok önemli kaynaktan mahrum kalınmasında, mezhebin o bölge ve dönemdeki fakihlerinin kelâmî görüşlerinin menfî etkisi olduğu kadar, yönetimlerin siyâsî tutumunun da bunda payının olduğu bilinmektedir.

8) Naklî Deliller: Ehl-i rey olarak bilinen Hanefî fakihlerinin eserlerinde akli deliller naklî delillere (ayet ve hadislere) nispetle çok daha fazladır. Mezkûr şerh ve hâşiyelerde Molla Hüsrev'in *Dürrer*'de çoğu ibadetle alakalı zikrettikleri dışında pek fazla naklî delil geçmemektedir, geçenler de daha çok Hanefî mezhebi fıkıh kitaplarında yer alan hadislerin tahriri için yazılmış eserlerden yapılan nakillerdir. Ebu Yusuf ve Şeybânî'nin *el-Âsâr* ve Tahâvî'nin *Şerhu meâni'l-âsâr* gibi mezhebin bu konulara tahsis edilmiş eserleri kaynak olarak kullanılmamıştır. Nâblusî gibi bazı müellifler biraz da yaşamış oldukları çevredeki mezheplerin etkisiyle eserlerinde daha fazla naklî delile yer vermişlerdir.

9) Diğer Mezheplerin Görüşleri: *Dürrer* ve hâşiyelerinde diğer mezheplerin görüşlerine belli konular dışında pek değinilmemiş, değinilen yerlerde ise genellikle

Şafî mezhebinin görüşüyle yetinilmiştir. Malî mezhebine çok az, Hanbelî mezhebine ise neredeyse hiç atf yapılmamıştır.

10) Meselelerin Fıkıh Usulüyle İlişkisi: Fıkıh kitaplarında zikredilen meselelerin birçoğunun doğrudan fıkıh usulüyle alakası olmaması sebebiyle doğal olarak şerh ve hâşiyelerde meselenin fıkıh usulü açısından değerlendirilmesi bazı istisnai durumlar dışında göz ardı edilir. Fıkıh usulüne dair eser vermiş olan Hâdimî'nin hâşiyesi zaman zaman meselenin fıkıh usulüyle bağlantısını kurmaya çalışan nadir eserlerden biridir.

Yukarıda on madde halinde zikredilen hususiyetlerin ilk yedisi hemen her şerh ve hâşiyenin belirgin özelliği olup son üçü bazı istisnai durumlar dışında, o günün şartlarında genellikle ihmal edilen konular arasında yer alır. Günümüz fıkıh faaliyetlerinde ise öncelik -geçmişin tam aksine- son üç maddeye verilmektedir. Bu durum, günlük hayatta meydana gelen kültürel, siyasî, içtimâî, iktisadî, teknolojik ve ahlakî gelişim ve değişimin toplum bilincini ve buna bağlı olarak fıkıh anlayışını ne kadar derinden etkilediğini göstermekle birlikte, bu anlayışın değişen hayat şartları muvacehesinde sürekli gelişen ve kendini yenileyen bir yapıya sahip olmasını da kaçınılmaz kılmaktadır.

Ek 1: Türüne Göre *Dürer* ve *Gurer* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ek 2: Müellif Vefat Tarihine Göre *Dürer* ve *Gurer* Üzerine Yapılan Çalışmalar

EK-1: Türüne Göre *Düer* ve *Gurer* Üzerine Yapılan Çalışmalar

MÜELLİF ADI	VEFAT	ESER ADI	TÜRÜ				NSHA					
			SRH-HŞY-TLK TM	NKS	KSM	İHT	NZM	TRC	Y	M		
Kara Çelebi Mehmed	965/1558	<i>Sefinetü'd-Düer</i>	+								+	-
Fevrî Ahmed Efendi	978/1570	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Vankulu Mehmed Efendi	1000/1592	<i>Nakdî'd-Düer</i>	+								+	+
Karamânîzâde Mehmed Efendi	1021/1612	<i>Ta'likât 'ale'd-Düer</i>	+								+	-
Alâiyeli Hidayetullah Efendi	1033/1624	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Azmîzâde Mustafa Hâletî	1040/1631	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								+	+
Hasan Efendi	1049/1639 ¹	<i>Ta'likât 'ale'd-Düer</i>	+								+	-
Vardârî Mehmed Efendi	1055/1645	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
İbrahim b. Ebubekir el-İzîmî	1057/1647s	<i>Uddetü'l-hükkâmî fî şerhi Gureri'l-ahkâm</i>	+								+	-
Hasan b. Ammâr es-Şürûnbülâfî	1069/1659	<i>Gınyetü zevi'l-ihkâm</i>	+								+	+
Abdülhalîm Efendi	1088/1677	<i>Keşfü rumûzî Güerü'l-ahkâm</i>	+								+	+
Vaiz Sağırzâde Abdullah Efendi	1161/1748s	<i>Şifâu'l-âlâm şerhu Düerü'l-hükkâm</i>	+								+	-
Hüseyn b. Ahmed el-Halebî	1175/1762	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Ebü Saîd el-Hâdimî	1176/1762	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								+	+
Gazzîzâde Abdülâtil Efendi	1247/1832	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								+	-
Mimârîzâde Mustafa	971/1564	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Şeyhülislam Zekerîyya Efendi	1001/1593	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Ebüsüddîzâde Mustafa Efendi	1008/1598	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Haydar b. Taceddin el-Hamîdî	1012/1604	<i>Ta'likât 'alâ'd-Düer</i>	+								-	-
Şeyhülislam Mustafa Efendi	1015/1606	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Atûf Mehmed Efendi	1016/1607?	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Muhammed el-Urvânî	1016/1608	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Molla Çelebizâde İbrahim	1030/1621	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Türabîzâde Mehmed Çelebi	1041/1631s	<i>Pîyâz-Efendi Düerü'i</i>	+								-	-
İbnü'n-Nakîb Ahmed el-Halebî	1056/1645	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
İbn Habîb Şerefuddîn el-Gazzâlî	1105/1694	<i>Ta'likât 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Hasan b. Ali el-Akkî	1121/1709	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>	+								-	-
Kınalîzâde Ali Çelebi	979/1572	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>								+	+	-
Muhammed el-Bâkânî	1003/1595s	<i>el-Cevâhir ve'd-düer fî tağyîri'd-Düer</i>								+	-	-
Muhammed et-Timurtâşî	1006/1598	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>								+	+	-
Kınalîzâde Hasan Çelebi	1012/1604	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>								+	+	-
Karaca Ahmed Efendi	1024/1615	<i>Hâşîye 'ale'd-Düer</i>								+	+	-

¹ Bazı vefat tarihlerinin sonuna konan "ö" ve "s" harfleri mezkûr tarihten önce ve sonra anlamlarına gelmektedir.

² Soru işaretli, nüshası bulunamadığı için tam haşîye olduğu kesin olarak bilinmeyen, fakat kaynaklarda eksik veya kısmi bir haşîye olduğuna dair de herhangi bir bilgi bulunmayan eserlere işaret etmek için konulmuştur.

MÜELLİF ADI	VEFAT	ESER ADI	TÜRÜ				NSHA	
			SRH-HŞY-TLK TM NKS KSM	İHT N ZM	TRC	Y	M	
Meçhul Müellif	1040/1631	<i>Hâşîye ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Hañız Mahmud el-Vardârî	1045/1635	<i>Mesâkibu 'd-dürier</i>	+			+	-	
İsmâîl b. Abdülgamî en-Nâblusî	1062/1652	<i>el-İhkâm fî şerhi Dürieri'l-hükkâm</i>	+			+	-	
Müftü Nuh b. Mustafa	1070/1660	<i>Netâcü'n-nazar fî havâşî'd-Dürier</i>	+			+	+	
Abdülcelîl es-Süneynî	1102/1691	<i>Hâşîye 'ale 'd-Dürier</i>	+			-	-	
Muhammed Emin el-Usküdârî	1149/1736	<i>Hâşîye 'alâ Dürier</i>	+			+	-	
Fazlîzâde Mehmed Çelebi	1177/1763s	<i>Hâşîye 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Şeyhülislam Kemalpaşazâde	940/1534	<i>Risâle li-reddi kavli sâhibi 'd-Dürier</i>	+	+		+	-	
İbrahim el-Halebî	956/1549	<i>Risâle fî elfâzî'd-Dürier</i>	+			+	-	
Şam Müftüsü Abdülfeñah	984/1576	<i>Ta'likât 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Şeyhülislam Çivizâde Mehmed	995/1587	<i>Ta'likât 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Meçhul Müellif	1000/1592s	<i>Hâşîye alâ mes'ele min kitâbi ş-şuf'a</i>	+			+	-	
Muhammed el-Bâkânî	1003/1595s	<i>Risâle alâ Bahs fî 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Ali b. Müslim el-Kayserî	1008/1600s	<i>Hâşîye alâ dîbâceti'd-Dürier</i>	+			+	-	
Abdülaziz b. Muhammed	1021/1612s	<i>Ta'likât 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Meçhul Müellif	1040/1631s	<i>Ta'lika alâ mes'ele te'teyn mine 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Cafer b. Kemaleddin	1040/1631s	<i>Ta'likât 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Seyyid Muhammed b. Mahmud	1044/1641	<i>Aşera mübeşşera bi'l-kabûl</i>	+			+	-	
Fâzıl Emîr	1062/1652s	<i>Risâle fî mes'ele'ti't-tahkâm</i>	+			+	-	
Süleyman el-Bentüferî	1062/1652s	<i>Risâle fî mes'ele'ti't-tahkâm</i>	+			+	-	
Hasan b. Ammâr eş-Şürinbülfâî	1069/1659	<i>İthâfu'l-erfb bi-cevâzi'sinâbeti'l-hatib</i>	+			+	-	
"	"	<i>Rakmü'l-Beyan fî Diyeti'l-Mağsal ve'l-Benan</i>	+			+	-	
"	"	<i>Te'ysîru'l-âlim li-cevâbi't-tahkâm</i>	+			+	-	
Müftü Nuh b. Mustafa	1070/1660	<i>Fethu'l-celîl 'alâ abdihi'l-zelîl</i>	+			+	-	
Şeyhülislam Minkârîzâde	1088/1678	<i>Risâle fî mes'ele'ti't-tahkâm</i>	+			+	-	
Meçhul Müellif	1093/1682'ler	<i>Ta'likât 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Meçhul Müellif	1279/1862'ler	<i>Hâşîye 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Muhammed er-Rahabî	1088/1678s	<i>Risâle fî mes'ele'ti't-tahkâm</i>	+			+	-	
Ebu'l-Felah Halîl el-Aydîmî	1097/1686s	<i>Hâşîye alâ kitabî'l-eyman mine 'd-Dürier</i>	+			+	-	
"	"	<i>Hâşîye alâ bahsî entî tâliik ve entî talâk</i>	+			+	-	
"	"	<i>Hâşîye alâ mebhâsi'l-udhiye mine 'd-Dürier</i>	+			+	-	
"	"	<i>Hâşîye alâ risâleti Minkârîzâde fî't-tahkâm</i>	+			+	-	
"	"	<i>Hâşîye ale-d-Dürier</i>	+			+	-	
Şihâbüddin Ahmed el-Hamevî	1098/1687	<i>Hâşîye alâ dîbâceti 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Meçhul Müellif	1098/1687s	<i>Ta'likât alâ dîbâceti'd-Dürier</i>	+			+	-	
Kara Halîl Efendi	1123/1711	<i>Hâşîye 'ale 'd-Dürier</i>	+			+	-	
Şapancalı Ali Efendi	1131/1719s	<i>Risâle alâ kitâbi'n-nikâh</i>	+			+	-	

MÜELLİF ADI	VEFAT	ESER ADI	TÜRÜ					NSHA			
			SRH-HŞY-TLTK TM	NKS	KSM	İHT	NKM	TRC	Y	M	
Abdürrahim Paşa	1149/1736	<i>Hâşive 'ale 'd-Düer</i>			+					-	-
Ebû Saîd el-Hâdimî	1176/1762	<i>Risale fi Def'i Ma Evrede Ibn Kemal</i>			+					-	+
Küçük Ahmedzâde Ebu Bekir	1190/1776	<i>Ta'likât alâ dibâceti 'd-Düer</i>			+					+	-
Ali b. Muhammed eş-Şirvânî	1200/1786	<i>Hâşive alâ dibâceti 'd-Düer</i>			+					-	-
Darende Müftüsü Fethullah Efendi	1208/1793s	<i>Hâşive alâ evâli' d-Düer</i>			+					+	-
"	"	<i>Risâle fi 'l-Kefâle</i>			+					+	-
Abdullah el-Ahskavî	1228/1813	<i>Ta'likât 'ale 'd-Düer</i>			+					-	-
Çerkez Yakub b. İbrahim	1306/1889s	<i>Şerhu hutbeti kitâbi Düerü'l-hükkâm</i>			+					-	+
Hisım Ali Çelebi	992/1584	<i>Muhıtasarı 'd-Düer</i>				+				-	-
Ahmed b. Mehmed el-Halebî	990/1582s	<i>Nazmu 'd-Düer</i>					+			-	-
İbn Molla İbrahim b. Ahmed	1030/1620s	<i>Nazmu 'd-Düer</i>						+		-	-
Trablüşam Müftüsü Şeyh Ali	1090/1679	<i>Nazmu 'l-Gurer</i>							+	-	-
Süleyman b. Veli el-Ankaravî	1003/1595s	<i>Tercüme-i Düer</i>							+	+	-
Abdülcelil b. Ali	1076/1666	<i>Tercüme-i Düer</i>							+	+	-
Gelibolulu Mektûbî Osman	1136/1724	<i>Tercüme-i Düer</i>							+	+	-
Mamısah Abdürrezzâk Efendi	1154/1741ö	<i>Tercüme-i Düer</i>							+	+	+
Manisa Müftüsü Vahid Efendi	1171/1757s	<i>Tercüme-i Düer</i>							+	+	+
Mecbul Müellif	1274/1858s	<i>Tercüme-i Düer</i>							+	+	-
Yafa Naibi Boyabathı Karabekir	1316/1898	<i>Tercüme-i Düer</i>							+	+	-
Arif Erkan		<i>Gurer ve Düer Tercümesi</i>							+	+	+

EK-2: Müellif Vefat Tarihine Göre Dürer ve Gurer Üzerine Yapılan Çalışmalar

MÜELLİF ADI	VEFAT	ESER ADI	TURU				NSHA	
			ŞRH-HŞY-TLK TM NKS KSM	İHT	NZM	TRC	Y	M
Şeyhülislam Kemalpaşazâde	940/1534	<i>Risale li-reddi kavli sâhibi'd-Dürer</i>		+				+
Ibrahim el-Halebî	956/1549	<i>Risale fi elfazî'd-Dürer</i>		+				+
Kara Çelebi Mehmed	965/1558	<i>Sefinetü'd-Dürer</i>	+					+
Mimârzâde Mustafa	971/1564	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					-
Fevrî Ahmed Efendi	978/1570	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					-
Kınalırzâde Ali Çelebi	979/1572	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					+
Şam Müftüsü Abdülfevâh	984/1576	<i>Ta'likât 'ale'd-Dürer</i>		+				+
Ahmed b. Mehmed el-Halebî	990/1582s	<i>Nazmu'd-Dürer</i>				+		-
Husm Ali Çelebi	992/1584	<i>Muhtasarü'd-Dürer</i>				+		-
Şeyhülislam Çivizâde Mehmed	995/1587	<i>Ta'likât 'ale'd-Dürer</i>		+				+
Vankulu Mehmed Efendi	1000/1592	<i>Nakdiü'd-Dürer</i>	+					+
Meçhul Müellif	1000/1592s	<i>Hâşîye alâ mes'ele min kitâbi'ş-şu'f'a</i>		+				-
Şeyhülislam Zekeriyya Efendi	1001/1593	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					-
Muhammed el-Bakâmî	1003/1595s	<i>el-Cevâhir ve'd-dürer fi tağyiri'd-Dürer</i>		+				-
"	"	<i>Risale ala Bahs fi'd-Dürer</i>		+				+
Süleyman b. Veli el-Ankaravî	1003/1595s	<i>Tercüme-i Dürer</i>					+	-
Muhammed et-Timurtâşî	1006/1598	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>		+				+
Ebüsnu'dzâde Mustafa Efendi	1008/1598	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					-
Ali b. Müslim el-Kaysırî	1008/1600s	<i>Hâşîye alâ dîbâçeti'd-Dürer</i>		+				-
Haydar b. Taceddin el-Hamîdî	1012/1604	<i>Ta'likât alâ'd-Dürer</i>		+				-
Kınalırzâde Hasan Çelebi	1012/1604	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>		+				-
Seyhülislam Mustafa Efendi	1015/1606	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>		+				-
Atûf Mehmed Efendi	1016/1607?	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>		+				-
Muhammed el-Uvânî	1016/1608	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>		+				-
Karamânzâde Mehmed Efendi	1021/1612	<i>Ta'likât 'ale'd-Dürer</i>		+				+
Abdülaziz b. Muhammed	1021/1612s	<i>Ta'likât 'ale'd-Dürer</i>		+				-
Karaca Ahmed Efendi	1024/1615	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>		+				+
İbni Molla Ibrahim b. Ahmed	1030/1620s	<i>Nazmu'd-Dürer</i>					+	-
Molla Çelebizâde Ibrahim	1030/1621	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					-
Alâyeli Hidayetullah Efendi	1033/1624	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					-
Azmîzâde Mustafa Hâlefi	1040/1631	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>	+					+
Meçhul Müellif	1040/1631s	<i>Hâşîye 'ale'd-Dürer</i>		+				+
Meçhul Müellif	1040/1631s	<i>Ta'likâ alâ mes'eleteyn mine'd-Dürer</i>				+		+
Cafer b. Kemaleddin	1040/1631s	<i>Ta'likât 'ale'd-Dürer</i>		+				+
Türabzâde Mehmed Çelebi	1041/1631s	<i>Pıyaz Efendi Dürer'i</i>	+					-

Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkâm*'i Etrafında Oluşan Literatür

Orhan ENÇAKAR

Özet

Bu araştırma, telif edildiği IX/XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde eğitim ve yargı alanında önemli bir yer tutan Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* isimli fıkıh eseri etrafında oluşan literatürü tanıtmak amacıyla yapılmıştır. Eserle alakalı çoğu Osmanlı ilmiye sınıfı mensubu müderris ve kadılarına ait şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar, reddiye, nazım ve tercüme tarzında 100 kadar çalışma tespit edilmiştir. Bunlardan nüshaları bulunabilenler konularına göre tasnif edilerek müellifleri ve muhtevaları hakkında kısa bilgiler verilmiş ve böylece Osmanlı'daki fıkıh eğitimi ve hukuk düşüncesinin anlaşılmasına katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Araştırma bu haliyle *Dürer* etrafında oluşan literatürü tanıtan en kapsamlı çalışma olmakla birlikte, bugün için kayıp olduğu neticesine varılan veya çeşitli sebeplerle erişilemeyen nüshalara ulaşılması, ayrıca mevcut kütüphane kataloglarında henüz kayda geçilmemiş veya yanlış kaydedilmişler arasından yeni eserlerin ortaya çıkması ihtimalinin yüksek olması sebebiyle tüketici olmaktan çok sonraki çalışmalarla tamamlanacak bir ön çalışma mahiyetindedir.

Anahtar Kelimeler: Molla Hüsrev, *Dürer*, *Gurer*, Osmanlı, fıkıh, şerh, hâşiye, ta'lik.

The Literature On Mollā Khusraw's *Durar al-Hukkām*

Orhan ENÇAKAR

Abstract

This study is undertaken to introduce the literature on Mollā Khusraw's *Durar al-hukkām fî sharh Gurar al-ahkām*, which was written in the 9th /15th century and had a significant place in the educational and legal system of the Ottoman state. About a hundred works have been identified as *sharh*, *hāshīyya*, *ta'līq*, *ikhtisār*, *raddiyya*, poetry or translation, most of which were written by Ottoman scholars and jurists (*mudarris* and *qādī*) belonging to the *ilmiyya* class. The identified manuscripts have been classified according to their topics and presented along with brief information on their authors and contents. This attempt has aimed to contribute to the understanding of the *fiqh* education and legal thought in the Ottoman period. This study is the most comprehensive one introducing the literature on *Durer*; on the other hand, due to the limitations on the accessible number of manuscript copies such as the incomplete nature of library catalogues, it serves as a preliminary work for further studies.

Keywords: Mollā Khusraw, *Durar*, *Gurar*, Ottoman, *fiqh*, *sharh*, *hāshīyya*, *ta'līq*.

